

**INTERRELACIÓ DE LES ESTRUCTURES
COMERCIALS PROTOHISTÒRIQUES A L'ÀREA
DEL MEDITERRANI CENTRE-OCCIDENTAL. DOS
CASOS D'ESTUDI: ETRÚRIA I IBÈRIA.**

Tesi de Llicenciatura
Maria del Mar Castellanos Roca

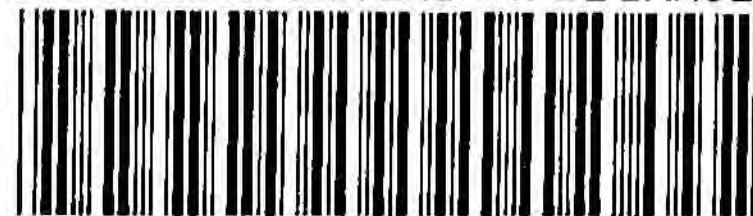
X 11.25222

Dirigida per: Dra. Glòria Munilla Cabrillana

Glòria Munilla

Universitat de Barcelona
Facultat d'Història i Geografia. Departament de Prehistòria, Història Antiga i
Arqueologia.
Barcelona, setembre de 1995

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

0701226632

CAPÍTOL III

LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DE PLE SEGLE VI A.C.

1. El jaciment d'Ullastret/Puig de Sant Andreu (Baix Empordà)

1.1. Les importacions etrusques de la troballa tancada

1.1.1. Copa antropopròsopa

La copa es troba conservada al Museu d'Ullastret amb l'inventari *Ullastret 1099*. Fou reconstruïda i restaurada lleugerament tot i que falten fragments petits en el cos. Segons G. Trias i A. Arribas, a seva alçada és d'uns 9 cm, el diàmetre de la boca és de 9.5 cm i el del peu de 4.5 cm¹ (Làrn. XIV, 1, 3 i XV, 1).

Té una forma globular amb el llavi sortint inclinat, una ansa doble amb una ranura longitudinal. En la part oposada a l'ansa, hi veiem una cara amb el nas, les orelles, la boca, les celles i els ulls en relleu. Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas, l'argila és rosada-groguenca molt fina i lleugerament micàcia. L'interior presenta un vernís amb una capa negro-amarronada. El llavi sortint és adornat amb unes línies concèntriques vermell-vinosa i negrosa. L'ansa és vernissada d'un color negro-ammarronat. A l'exterior, el llavi, la part inferior del cos i el peu tenen el mateix vernís vermell vinós i negro-marronós. El vernís del cos segueix les protuberàncies de la cara modelada sobre el vas. Entre els ulls i la boca i entre les celles i les orelles, hi veiem unes creus de Sant Andreu pintades amb el mateix tipus de vernís i una altra creu incisa a l'interior. Entre l'orella i l'ansa, a cada costat, hi trobem una figura pintada d'una au dirigint-se cap a la dreta. Aquestes aus estan representades amb unes taques de vernís ovalades, irregulars i alineades, i amb uns remys tirats enrera en actitud de nadar. És interessant destacar que la representació del cos està reforçada per dues incisions horitzontals i per quatre de oblíquies que segueixen l'orientació de les ales. Així mateix, gràcies a la bona conservació de l'ull de l'au de la dreta, hi podem veure també un petit cercle incís que ressegueix aquesta forma.

La tipologia d'aquest vas correspon a l'última fase de la producció etrusco-coríntia limitada, segons M. Martelli², a flascons i ungüentaris com ara els alabastres, els aríbals i les pixis i a vasos de petites dimensions realitzats a vegades amb afegits plàstics (com les tasses andropòsopes). A partir el 590 aC aproximadament, s'inicia la producció etrusco-coríntia del *Ciclo dei Rosoni*. Es tracta d'un taller d'Etrúria Meridional que produeix una ceràmica vernissada caracteritzada per unes seqüències d'ocells intercalats per rosetes o per taques. Els diferents pintors es distingeixen només pel grafit, en particular el de les ales, que cada cop tendeix a fer-se de manera menys acurada i més sumària, tal com ens mostra G. Colonna en un seu estudi sobre aquest cicle decoratiu³. El grup a *Maschera Umana* deriva d'aquesta mateixa escola i opera cap a mitjans de segle. Segons G. Colonna⁴, el seu repertori

¹ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 23-27.

² MARTELLI: 1987, p: 29

³ COLONNA: 1961, p: 49, fig.1.

⁴ COLONNA: 1959-60, p: 131-133.

formal es distingeix per tasses amb la representació d'una cara humana, per *kylikes*, copetes amb peu, alabastres i pixis. El motiu decoratiu es caracteritza per frisos d'ocells orientats cap a la dreta i amb les ales obertes: en les tasses, els ocells són un per banda de la cara del vas, en les copes, són dos per a cada costat i en la resta de formes, són tres en sèrie contínua. Els motius de reompliment es limiten a unes creus en les tasses i a unes gotes oblongues en les copetes i *kylikes*. Els grafitis de les plomes dels ocells es redueixen a unes línies oblíques llargues i pròximes entre elles, cinc en els primers exemplars per a arribar a tres en els més tardans. Podem constatar com totes aquestes característiques corresponen també a la copa de Ullastret i això fa que puguem ubicar-la dins d'aquesta producció. El fet que els grafitis de les plomes de les aus de la nostra copa siguin quatre, fa que la situem en un moment intermedi de la producció.

Són força nombrosos els exemplars de tasses antroprosopes localitzades a Itàlia: a Tarquinia, a Veio, a l'àrea sagrada de San Omobono (Roma) ⁵ i el conservat al Museu Cinquenaire de Brussel·les ⁶ entre d'altres. Però a més d'aquestes tasses, cal tenir en compte altres produccions del taller, com ara els *kylikes* i els vasos plàstics en forma de mona ⁷ localitzats també en nombrosos punts d'Etrúria meridional. Pel que fa a la datació, J.G. Szilágyi proposa el seu inici cap al 560 i el seu final al 540-530 aC aproximadament a partir de troballes més recents que ho corroboren ⁸.

La localització del taller productor ha estat objecte de discussió. Donat que el *Ciclo dei Rosoni* era produït a Vulci i que el grup de *Maschera Umana* és una producció tardana d'aquesta escola, G. Colonna ha defensat sempre la localització del taller a Vulci ⁹. Però segons J.G. Szilágyi, la major part dels exemplars coneguts no procedeixen d'aquesta ciutat sinó de Cerveteri, Veio, Roma, Satrico entre d'altres llocs. Per tant, segons ell, encara que la tradició artística ens remeti a Vulci, cal pensar que la localització del taller de fabricació es troba en un altre punt, probablement a Cerveteri ¹⁰. Així veiem com els vasos del grup a *Maschera Umana*, utilitzats per a beure i per les libacions, enllacen amb les altres produccions ceretanes (*bucchero*, àmfores) característiques d'aquest moment de creixement econòmic de la ciutat.

1.1.2. Àmfora etrusca

Es troba conservada al Museu d'Ullastret, molt fragmentada però restaurada amb quasi tots els fragments originals. Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas ¹¹, l'argila és porosa, fina amb fragments de mica en la superfície. Els cos té un color vermellós tot i que la meitat inferior és més negra. Aquesta diferència de coloració i la gran porositat del sector més

⁵ COLONNA: 1959-60, p: 127-128.

⁶ *Corpus Vasorum Antiquorum. Belgique*, fasc. III, IIICb, lám. 2, n° 3.

⁷ SZILÁGYI: 1972, p:111-126.

⁸ SZILÁGYI: 1972, p: 118.

⁹ COLONNA: 1985, p: 14.

¹⁰ SZILÁGYI: 1977, p: 61-62.

¹¹ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 32-34, fig. 2.3.

obscur indicaria que l'àmfora va patir l'acció del foc un cop ja era trencada. Segons aquests mateixos autors, la peça medeix uns 51,8 cm d'alçada, 24 cm d'amplada màxima i el diàmetre de la boca és d'uns 13,2 cm (Làm. XIV, 2)

Pel que fa a la forma, és llarga i acabada en punta. La seva panxa és afusada i estreta. Té un llavi curt i arrodonit sobre un coll ben marcat i unes anses gruixudes. Sens dubte, es tracta del tipus 3B de Py¹² amb una cronologia de 625-525 aC. Exemplars semblants són molt freqüents al llarg de tota la costa sud-gal·lica tal com ens indica el mateix M. Py: Marsella, Saint-Blaise, La Liquière, Pech-Maho, derelictes del Cap d'Antibes ... Així mateix, correspon al tipus EMC de Gras¹³ documentat al Tirrè meridional i a Cartago a més de la mateixa Etrúria (Cerveteri, Tarquinia, Vulci, Orbetello, Vetulonia), tipus que cal relacionar amb prototipus fenicis.

1.1.3. Càntar de bucchero nero

Conservat al Museu d'Ullastret amb l'inventari *Ullastret 1096*. Falta bona part del cos i un fragment d'una ansa. Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas¹⁴, la seva alçada és de 13 cm amb anses i 7, 6 cm sense; el diàmetre de la boca és de 10, 5 cm i el del peu 5, 2 (Làm. XIV, 4 i XV, 1).

Per la seva forma i pasta, es tracta sens dubte d'un càntar de bucchero nero etrusc. El peu té una forma troncocònica o de trompeta i és discoïdal a la base. Les anses són altes i de cinta. Tot i no tenir decoració a la carena, podem associar la nostra peça amb el tipus 3e de T.B. Rasmussen, tipus més popular a Etrúria i més exportat, amb una cronologia d'últim quart del segle VII-mitjans del VI aC¹⁵. Correspon també al càntar de tipus 3 de M. Gras documentat a Sardenya, caracteritzat per un peu de trompeta i la falta de decoració, amb una datació que arriba fins mitjans de segle per a alguns exemplars¹⁶.

Entre el punts on s'han localitzat càntars de bucchero nero, podem destacar Saint-Blaise on se n'han trobat tant amb decoració incisa o impresa com sense¹⁷. Així mateix, també podem citar els exemplars procedents dels *oppida* de la Font du Coucou i de La Liquière (Gard)¹⁸, de la fossa d'ofrenes de La Monédière (Bessan)¹⁹ o de la necròpoli de Saint-Julien de Pézénas (Hérault)²⁰ entre d'altres. És interessant destacar la presència de dos fragments de càntars de bucchero nero a la troballa submarina de Esteuè dou Mieù (Marsella) i els prop de quaranta exemplars trobats al derelictes del Cap d'Antibes²¹.

¹² PY: 1985, p: 78, p: 80, fig. 5.

¹³ GRAS: 1985, p: 328-329.

¹⁴ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 27-32.

¹⁵ RASMUSSEN: 1979, p: 104-105.

¹⁶ GRAS: 1974, p: 88.

¹⁷ BOULOUMIÉ: 1979, p: 111-123.

¹⁸ PY; TENDILLE: 1975, p: 33-66, fig. 23. PY: 1979, p: 147-161.

¹⁹ NICKELS; GENTY: 1974, p: 25-57.

²⁰ ROBERT: 1979, p: 139-145.

²¹ BOULOUMIÉ: 1982b: p: 14-20.

1.2. La troballa tancada

Fou trobada en la desena campanya d'exacavació al 1959 al Camp Alt de Sagrera del Puig de Sant Andreu. La troballa se situa en el parament interior de la muralla sud-oest del recinte habitat, al tall L5B, estrat VIIIb.

A més de les troballes d'origen etrusc, s'hi ha localitzat un *olpe* de ceràmica jònio-focea amb decoració pintada i una àmfora de boca plana, ambdós datats a la primera meitat del segle VI aC, quatre fragments decorats amb motius de línies i punts pintats que pertanyen a un mateix vas, una fusaiola, ceràmica comuna a mà procedent d'una urna, un fragment d'úmbrex amb les parets força gruixudes, fragments de escòries de ferro i de "matèries foses" ²².

Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas, aquest nivell no s'ha pogut posar en relació directe amb cap tipus de construcció. Per tant, aquests autors apunten la possibilitat que els límits de la suposada habitació no s'hagin trobat encara o bé que es tracti de les restes d'una sepultura, a causa de la presència de fragments d'una urna indígena i de restes òssies disperses arreu de la troballa ²³. D'altra banda, segons E. Sanmartí ²⁴, aquest conjunt tancat no seria més que el mobiliari d'una tomba de la necròpoli d'Illa d'en Reixac, situada en el sector on, més tard, s'aixecarà la muralla més antiga de l'*oppidum* d'Ullastret. Excavacions recents a la zona sud-oest del poblat han posat al descobert un fons de cabana sobre la roca mare, al mateix nivell d'ocupació on es va trobar el conjunt tancat. Segons A. Martín, aquest fet confirma la primera ocupació de l'indret a la primera meitat del segle VI aC com a hàbitat i no com a necròpoli ²⁵.

Els elements que componen aquest conjunt tancat s'atribueixen al comerç del vi, fet que pot ser la prova d'un *chieftain's trade* (comerç entre caps locals). Aquest tipus de comerç es basa en una economia de béns de prestigi on un grup social té el control sobre uns recursos que només poden ser obtinguts a través del comerç exterior. Al mateix temps, aquest grup té també un domini polític sobre els recursos locals que són d'interès per a aquest comerç extern. Estem, doncs, davant d'una societat jerarquitzada on el cap local és l'únic que obté les mercaderies provinents d'una font estrangera i que les pot redistribuir entre els grups que depenen d'ell ²⁶. En aquest sentit i tal com defensa G. Camporeale ²⁷, la presència de les tres peces etrusques apunta la pràctica del simposi com a manifestació de caràcter aristocràtic. Les escòries de ferro del mateix conjunt tancat fan pensar en aquest metall com a mercaderia d'intercanvi per a l'obtenció dels béns de luxe.

El concepte de "conjunt tancat" comporta la idea d'horitzó cronològic homogeni, és a dir, tots els objectes que el componen varen ser dipositats en el mateix moment. Si les

²² ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 23-27.

²³ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 19-21.

²⁴ SANMARTÍ: 1982, p: 292.

²⁵ MARTÍN: 1990, p: 363. MARTÍN: 1991, p: 97-98.

²⁶ FRANKENSTEIN; ROWLANDS: 1978, p: 75-81.

²⁷ CAMPOREALE: 1991b, p: 67-68.

primeres produccions a *Maschera Umana* daten del 560 aC, aquesta data ens marca un límit *post quem*. La resta d'objectes ens porten també cap a una cronologia de mitjans del segle. Per tant, seria aquest el moment del seu enterrament.

1.3. Altres troballes etrusques

Altres fragments d'importacions etrusques del Puig de Sant Andreu es localitzen també a l'angle sud-oest de l'*oppidum*, en els nivells més profunds. Tal com afirma M.A. Martín ²⁸, les estructures localitzades recorden els fons de cabana de l'Illa d'en Reixac i el material trobat es caracteritza fonamentalment per ceràmica a mà semblant a la de l'Illa de nivells contemporanis, així com per algunes ceràmiques a torn: fragments de bucchero i d'àmfora etrusca, ceràmica grisa grega d'Occident, àmfora massaliota antiga i gerres ibèriques pintades de tipus vell. No trobem ni àmfora fenícia, ni copes jòniques de tipus B2 contràriament al que s'esdevé a l'Illa en aquest moment.

El material etrusc d'aquest sector estaria doncs compost per ²⁹ un fragment de cos i d'ansa de càntar de bucchero nero (sense número d'inventari) procedent del talús divisor i entre les habitacions sud-oest número 4 i número 0, estrat d=X. (Làm. XV, 2). Tota la ceràmica localitzada és a mà excepte el fragment mencionat, dos fragments d'àmfora etrusca i dues àmfores àcromes, totes informes. De l'estrat b=VIII, en procedeix un fragment d'ansa de càntar (sense número d'inventari) en un context de ceràmica a mà i de fragments informes d'àmfora pintada ³⁰. (Làm. XV, 3)

De l'habitació sud-oest número 4, estrat IX, en procedeix un fragment de paret i ansa d'àmfora etrusca (sense número d'inventari) classificada com a tipus 3A2 ³¹ (Làm. XV, 4), en un context d'abundant ceràmica a mà i poca a torn, entre la qual destaquem una ansa d'àmfora massaliota, diversos fragments de ceràmica grisa grega d'Occident i un fragment de ceràmica ibèrica pintada.

A l'habitació sud-oest número 4 i número 0, sota els estrats "d" i "e", hi trobem un fragment de paret i d'ansa d'àmfora etrusca del tipus 3A2 (sense número d'inventari) (Làm. XVI, 1) i una vora amb coll també d'una àmfora etrusca que seria del tipus 3A5 (sense número d'inventari) (Làm. XVI, 2). El context està compost per abundant ceràmica a mà així com fragments d'àmfora i de ceràmica ibèrica pintada ³².

²⁸ MARTÍN: 1985, p: 81-83.

²⁹ El material etrusc procedent d'Ullastret/Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac es troba en reserva d'estudi. No havent-hi pogut tenir accés, tot el material etrusc citat corresponents als dos jaciments es basen en les diverses publicacions citades.

³⁰ MARTÍN: 1985, p: 83, fig. 5.1; 5.2.

³¹ MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.5.

³² MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.3, 5.4.

L'adscripció tipològica d'aquests últims fragments amfòrics es basa en el primer estudi de M. Py del 1974 ³³. Les diferències entre els diversos subgrups del grup 3A, es basaven en la pasta: color, desgredant, presència o absència d'engalba. Al 1985, M. Py en presenta una revisió que aclareixen aquestes subdivisions. Així, els diferents subgrups del tipus 3A formarien part d'un únic grup caracteritzat per una mateixa forma però amb pastes de tonalitats molt diferents. La seva datació oscil·laria entre finals del segle VII i el 525 aC com a molt tard ³⁴. Els dos fragments del Puig de Sant Andreu del tipus 3A2 correspondrien doncs a aquesta classificació i cronologia.

D'altra banda, M. Py distingeix una diferència pel subgrup 3A5 tant pel que fa a la forma com a l'engalba. Es tractaria doncs de la forma 3C amb una cronologia que oscil·la entre el 525 i el 375 aC ³⁵.

1.4. El jaciment del Puig de Sant Andreu

El poblat està situat sobre un promontori de forma triangular, a uns 900 m del jaciment de l'Illa d'en Reixac. També forma part de la conca del riu Daró que comunica l'interior amb la zona costanera, tal com hem vist en l'estudi referent a La Fonollera del capítol anterior.

Els sectors est i oest estan formats per penya-segats que en dificulten l'accés. A la zona sud-oest de *l'oppidum* és on s'han trobat els materials més antics i on tindriem restes de la primera ocupació del poblat anterior a la construcció de cases amb paret de pedra i planta rectangular. Excavacions recents han confirmat la funció d'hàbitat d'aquest sector del jaciment, seguint la tradició local de les cabanes enfonsades al subsòl, i l'han situat cronològicament dins la primera meitat del segle VI aC ³⁶. Sembla que les primeres construccions de pedra es comencen a aixecar a la primera meitat del segle V aC com a molt tard i la muralla inferior seria posterior ³⁷.

2. El jaciment d'Ullastret/Illa d'en Reixac (Empordà)

2.1. les troballes etrusques

La major part de troballes procedeixen de la cala A1 a la part alta del turó. De l'estrat VIa en prové un fragment de carena d'un càntar de bucchero nero conservat al museu

³³ PY: 1974, p: 168-193.

³⁴ PY: 1985, p: 74-78.

³⁵ PY: 1985, p: 78.

³⁶ MARTÍN: 1991, p: 98. MARTÍN: 1990, p: 36-37.

³⁷ MARTÍN: 1990, p: 37-40.

d'Ullastret amb l'inventari I 7039. (Làm. XVI, 3) El seu context arqueològic està compost per importacions jònies (copa B2), fragments informes d'àmfora etrusca i àmfora fenícia ³⁸.

De l'estrat V provenen dos fragments de vora de cànfar (I 2451 i I 2575) (Làm. XVI, 4 i XVI, 5 respectivament) i un fragment de la part superior d'una ansa d'àmfora etrusca unida a un fragment de paret (I 7405) ³⁹ (Làm. XVI, 6). En el seu mateix context arqueològic apareixen diversos fragments d'àmfora fenícia i un de la Grècia de l'Est ⁴⁰.

A l'estrat IV trobem fragments d'ansa de cànfar de bucchero nero (I 7519 i I 231) (Làm. XVII, 1 i XVII, 2 respectivament), un fragment d'una vora també de cànfar (I 1512) (Làm. XVII, 3) i una vora amb un troç del coll d'una àmfora etrusca (I 223) (Làm. XVII, 4) del tipus 3A ⁴¹.

A l'estrat III hi trobem dos fragments d'ansa d'àmfora etrusca (I 3822 i I 5862). (Làm. XVII, 5 i XVII, 6 respectivament). En aquest estrat, però, ja no es documenta cap fragment de bucchero etrusc ⁴².

Als Departaments 1 i 4 excavats per M. Oliva al 1965 i 1966 respectivament també hi trobem algun fragment etrusc. De l'estrat V del primer provenen uns fragments de bucchero tant sols mencionats en la publicació de l'excavació ⁴³. En el mateix context arqueològic trobem fragments d'àmfora de boca plana, ceràmica pintada, ceràmica a mà, un fragment de *kylix* jonio-focú i una fusaiola. M. Oliva data l'estrat a la segona meitat del segle VI aC. De l'estrat VIII del Departament 4 prové un fragment de vora d'àmfora etrusca (inventari I 105970) (Làm. XVII, 7) ⁴⁴, probablement del tipus 3A o 3B datat per M. Py entre el 625 i el 525 ⁴⁵. Com a context arqueològic trobem ceràmica a mà i a torn en quantitats semblants. La ceràmica a torn és dels tipus grisa grega d'Occident, pseudo-jònica i ibèrica pintada i es pot ubicar a la segona meitat del segle VI aC.

2.2. El jaciment

Els sis estrats documentats en les excavacions de l'Illa d'en Reixac correspondrien a tres moments d'ocupació. El nivell més antic d'ocupació correspon a la fase Illa Ia, datada entre el 600 i el 575 aC, caracteritzada per un poblat de cabanes enfonsades amb material ceràmic majoritàriament a mà i alguna importació d'àmfora fenícia ⁴⁶, tal com hem vist en el capítol anterior. A la fase Illa Ib, a la qual correspon l'estrat VIa, datat entre el 575 i el

³⁸ MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.1.

³⁹ MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.2, 2.3, p: 82, fig. 3.5.

⁴⁰ MARTÍN: 1991, p: 99.

⁴¹ MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.4, 2.6, 2.7, p: 82, fig. 3.1.

⁴² MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 3.6, 3.7.

⁴³ OLIVA: 1976, p: 751-752.

⁴⁴ MARTÍN: 1985, p: 81, fig. 3.4.

⁴⁵ PY: 1985, p: 74-78.

⁴⁶ MARTÍN: 1991, p: 98.

550/540 aC, trobem, a més, importacions etrusques i jònies, tal com hem vist unes línies més amunt. Fins aquest moment, la vida en el poblat seguiria sense modificació de les estructures tot i els contactes culturals ⁴⁷. Tot seguit es documenta un breu moment de desocupació (estrat V) amb escassos materials arqueològics i de cronologia semblant a la fase anterior.

La fase IIIa II corresponent a l'estrat IV i datada entre el 550/540 i el 525 aC, es caracteritza per construccions sòlides amb parets de pedra i de planta rectangular ⁴⁸. El material ceràmic a mà disminueix considerablement a favor de les produccions a torn juntament amb elements d'importació jònia i àtica de figures negres ⁴⁹. La fase III (estrat III i següents) correspon a la tercera ocupació del jaciment a partir de finals del segle VI aC ⁵⁰.

Enllaçant amb el capítol anterior i segons M.A. Martín ⁵¹, hem de situar el moment final de les importacions de bucchero cap al 540/530 aC al mateix moment que comença a desaparèixer també al sud de França. Les àmfores continuen exportant-se tot i que també pateixen una disminució en aquest moment.

3. La necròpoli de la muralla nord-est a Empúries

3.1. Les troballes etrusques

Les peces foren localitzades entre el 1952 i el 1954.

3.1.1. Incineració nº 4: càntar de bucchero nero

La Incineració número 4 es troba una mica apartada de la muralla romana. Constatem una forta cremació sobre la roca tot i que no es documenten restes de cendres en cap urna. El càntar medeix uns 15 cm d'alçada, incloent-hi les anses. El diàmetre de la vora és d'uns 13,7 cm i el del peu uns 6,7 cm ⁵². Es troba conservat al Museu Monogràfic d'Empúries amb el número d'inventari 2163 (Làm. XVIII, 1; XXVIII, 4).

Es tracta del típic càntar tipus 3e de T.B. Rasmussen ⁵³ que ja hem estudiat anteriorment. Té el peu en forma de trompeta i és molt estret en la junció amb el cos. Les anses són altes i de cinta. Pel que fa a la decoració, aquesta es troba tant sols en la carena de la peça i està composta per unes petites ranures verticals. (Làm. XVIII, 2) La seva fabricació oscil·la doncs entre l'últim quart del segle VII i mitjans del VI aC. Correspon també al tipus 3 de M. Gras caracteritzat per tenir un peu en forma de trompeta i per la falta de decoració ⁵⁴. Ens

⁴⁷ PONS: 1984, p: 99.

⁴⁸ MARTÍN: 1991, p: 98.

⁴⁹ PONS: 1984, p: 99.

⁵⁰ PONS: 1984, p: 99-100.

⁵¹ MARTÍN: 1991, p: 99.

⁵² ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 383, fig. 348 nº11, làm. XVI nº9.

⁵³ RASMUSSEN: 1979, p: 104-105.

⁵⁴ GRAS: 1974, p: 88.

remetem a l'anàlisi del càntar de la troballa tancada del Puig de Sant Andreu per veure la difusió d'aquest tipus en el Mediterrani occidental.

En aquesta mateixa incineració hi trobem un *lekythos* àtic de figures negres datat a l'últim quart del segle VI aC ⁵⁵, una copa de bandes àtica, dos aríbals corintis d'estil Corinti Recent II datats també a l'últim quart del segle VI aC ⁵⁶, un aplic d'or en forma de roseta amb paral·lels a la Sardenya púnica, una fíbula de plata i un braçalet de bronze. Recenment, J. Barberá ha datat la incineració entre el 530 i el 510 aC i insisteix en el caràcter no indígena del difunt, degut a la quantitat de vasos importats localitzats i al fet que tres d'ells continguessin oli perfumat, element impropï en una tomba ibèrica ⁵⁷. Si bé la datació de l'enterrament ens sembla correcta, segons el nostre parer, la seva interpretació no té fonaments científics. Efectivament, encara que aquests elements d'importació no siguin característics del món ibèric d'aquest moment, això no exclou que, en algun cas, sobretot en el si dels grups més poderosos, es produís una major influència i un contacte més estret amb l'element grec. Creiem, doncs, que la presència de vasos importats i d'oli perfumat són arguments insuficients per a determinar el caràcter forà de l'individu incinerat. Recordem que l'establiment grec a Empúries comporta, en el món indígena, el despertar d'un interès per les noves formes de vida hel·lèniques i, en conseqüència, un increment de les relacions ⁵⁸.

3.1.2. Incineració nº 7: *oenochoe* de boca trilobada

Troben les restes de la incineració dipositades sobre la mateixa roca. L'*oenochoe* es troba conservat al Museu Monogràfic d'Empúries l'inventari 2162. Medeix uns 25 cm d'alçada. El diàmetre de la vora és d'uns 12 cm i el del peu d'uns 11,4 cm. Ha estat reconstruït ⁵⁹ (Làrn. XIX, 1; XXIX, 1).

Es tracta d'una peça de bucchero nero etrusc. Presenta un cos arrodonit i un peu baix en forma d'anella. El coll no és molt llarg. La boca és trilobada amb dues orelles a la part posterior, al costat de l'ansa de cinta. No presenta cap mena de decoració. Correspon al tipus 7e de T.B. Rasmussen ⁶⁰, adscripció atribuïda també pel mateix autor ⁶¹. Sembla ser una forma molt comuna a la primera meitat del segle VI aC, i el seu moment de màxim esplendor es troba al segon quart d'aquest segle. És probable que continuï durant el tercer quart del segle. M. Py data aquest tipus entre el 600 i el 525 aC ⁶². Segona M. Gras, caldria situar la seva fabricació a inicis del segle VI aC ⁶³.

⁵⁵ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 57-58.

⁵⁶ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 57-58.

⁵⁷ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 203.

⁵⁸ SANMARTÍ: 1993, p: 88.

⁵⁹ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 385, fig. 351 nº2, làrn. XVI nº2.

⁶⁰ RASMUSSEN: 1979, p: 84-85.

⁶¹ RASMUSSEN: 1979, p: 150.

⁶² PY: 1993, p: 139.

⁶³ GRAS: 1974, p: 105.

El seu context arqueològic està compost únicament per fragments indeterminables de ferro ⁶⁴. Segons J. Barberá ⁶⁵, un paral·lel localitzat a la necròpoli de Las Peyros (Couffoulens, Aude) ens donaria una cronologia de 560-540 aC.

Peces semblants a la nostra s'han localitzat al derelict del Cap d'Antibes ⁶⁶ i a Saint-Blaise ⁶⁷, per exemple. Així mateix, de la necròpoli de Tharros provenen onze exemplars tal com apunta M. Gras ⁶⁸.

3.1.3. Incineració nº 9: *kylix* etrusco-corinti

Es troba en un enfonsament natural de la roca on també s'hi han localitzat restes de cendra. Es tracta d'una copa conservada al Museu Monogràfic d'Empúries, sense número d'inventari. Medeix uns 74 mm d'alçada i 126 mm de diàmetre de la boca. Fou reconstruïda i restaurada ⁶⁹ (Làm. XIX, 2).

Té una pasta de color marró groguenc. Pel que fa a la seva forma, el llavi és sortint, el cos arrodonit, el peu baix i té dues anses horitzontals més aviat curtes (Làm. XXIX, 2). Segons G. Trias de Arribas ⁷⁰, derivaria d'un prototipus del Corinti Mig. Es tractaria de la copa amb el llavi sortint d'influència jònia amb el llavi elevat i el cos profund que apareix en el repertori corinti des del primer quart del segle VI aC ⁷¹. Tot i això, segons el nostre parer, el prototipus grec podria ser també la copa jònia A2 ja que, a partir de mitjans de segle VI aC, les influències greco-orientals a Etrúria comencen a ser més importants. Així, trobem copes pertanyent a l'estil decoratiu del *Ciclo dei Rosoni* amb una forma derivada d'aquest prototipus joni, com ara un exemplar de la necròpoli de la Osteria de Vulci ⁷² o la copa de la col·lecció Ciacci de Grosseto datada al segon quart del segle VI aC ⁷³.

La nostra peça està decorada amb un vernís vermellós alternant en algun punt amb un color més negrós. Tot i el mal estat de conservació de la decoració, podem entreveure unes incisions que correspondrien al motiu decoratiu del *Ciclo dei Rosoni* (Làm. XXIX, 3). En efecte, dues incisions horitzontals i tres d'oblíques al cos de la peça així com una petita incisió circular ens indiquen la representació característica de les ales i de l'ull pertanyent a una au d'aquest taller decoratiu, més concretament a la producció del grup a *Maschera Umana*. Les restes de pintura a penes ens deixen veure la representació dels caps i del cos dels ocells. La

⁶⁴ ALMAGRO: 1955, p: 385.

⁶⁵ BARBERÁ FARRAS: 1990, p: 203.

⁶⁶ BOULOUMIÉ: 1982b, p: 21-25.

⁶⁷ BOULOUMIÉ: 1979, p: 120 i sgs.

⁶⁸ GRAS: 1974, p: 97-106.

⁶⁹ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 387, fig. 353 nº 12 i 14, làm. XVI nº5.

⁷⁰ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 50.

⁷¹ PAYNE: 1931, p: 310

⁷² RIZZO: 1990, p: 96, fig. 174.

⁷³ DONATI, MICHELUCCI: 1981, p: 168, nº 407.

peça tindria doncs dues aus representades a cada costat del cos tal i com és característic en els *kylikes* d'aquesta producció ⁷⁴. La seva datació se situaria entre el 560 i el 540/530 aC.

Altres peces semblants han estat localitzades en la mateixa Etrúria com ara a Veio, Caere, Orvieto, Chiusi, Tolfa i fins i tot a Roma, entre d'altres indrets ⁷⁵. Ens interessa destacar, però, la localització d'aquestes copes en territori forà, com ara l'exemplar procedent d'una necròpoli de Cartago ⁷⁶. Així mateix, del derelictes etrusc del Cap d'Antibes, en provenen dos exemplars que, amb tota seguretat, pertanyen al grup a *Maschera Umana* ⁷⁷.

Segona J. Barberá ⁷⁸, La peça es troba associada a un pixis corinti amb la seva tapadora datat cap al 575 aC. Aquest mateix autor interpreta la nostra copa etrusco-coríntia com una copa jònia tipus A 1/2, datable entre el 630 i el 600 aC. Formant part del mateix aixovar, trobem també dues petites urnes funeràries fetes a mà, dues fíbules de bronze, un fragment d'una vareta de bronze, fragments d'un casc de bronze, un possible fragment d'un estrígil de bronze, fragments de dos ganivets de ferro, una virolla de ferro i una punta de llança de ferro que ens fa pensar en la tomba d'un guerrer. Segons J. Barberá ⁷⁹, la falta del típic fermall ibèric i de la punta de javelina així com la presència de les dues importacions ceràmiques ens fa creure que podria no tractar-se d'un íber. Tot i això, al igual que en el cas de la Incineració n°4, creiem que la falta dels dos elements metàl·lics i la presència de peces d'importació no són determinants per a afirmar el caràcter forà de la incineració.

3.1.4. Incineració n° 13: dos cànars de bucchero nero

La Incineració es localitza en el retall rocós del sòl, excavat en part artificialment. En provenen dos cànars de bucchero nero conservats al Museu Monogràfic d'Empúries que es diferencien entre ells per l'alçada del peu ⁸⁰.

El cànar de peu alt medeix uns 10,5 cm d'alçada i el diàmetre de la vora és de 6 cm. Es conserva amb el número d'inventari 2153. (Làm. XX, 1; XXX, 1) Es tracta del mateix tipus de cànar 3e de T.B. Rasmussen ⁸¹ ja estudiat. Així doncs, presenta un peu en forma de trompeta que s'estreny força per a la junció amb el cos de la peça. Les anses són de cinta i no presenta cap decoració ni en la carena ni sota la vora, la seva cronologia oscil·la entre finals del segle VII i mitjans del VI aC. Correspon també al tipus 3 de M. Gras (cantars amb peu de trompeta sense decoració) ⁸².

⁷⁴ Ens remetem a l'estudi de la copa antropoprosopa d'Ullastret per a l'estudi de la producció del grup a *Maschera Umana*.

⁷⁵ COLONNA: 1959-60, p: 128-130.

⁷⁶ BOUCHER: 1953, p: 32, n° 136, làm. XVIII.

⁷⁷ BOULOUMIÉ: 1982b, p: 26 n° 101, p: 30 n° 106, p: 32.

⁷⁸ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 203.

⁷⁹ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 203.

⁸⁰ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 392-393, fig. 358 n°7, làm. XVI n°10 (kantharos de peu baix) i p: 393, fig. 358 n°6, làm. XVI n°8 (kantharos de peu alt).

⁸¹ RASMUSSEN: 1979, p: 104-105.

⁸² GRAS: 1974, p: 88.

El càntar de peu baix medeix uns 10 cm d'alçada. La seva vora fa uns 11 cm de diàmetre i el peu uns 6 cm. Es conserva amb el número d'inventari 2154. (Làm. XX, 2; XXX, 2) Si bé es tracta també d'un càntar, notem una diferència en el tractament de la carena. En efecte, en aquest tipus la carena tendeix a ser suprimida cosa que indica potser una evolució tipològica. D'altra banda, el peu ja no és alt i troncocònic sinó baix i en forma d'anella. Les anses segueixen sent de cinta i tampoc no presenta cap tipus de decoració enlloc. Aquestes característiques permeten incloure la peça dins del tipus 3h de T.B. Rasmussen⁸³. Aquest autor situa la seva fabricació especialment al segon i tercer quart del segle VI aC, i arriba també fins a finals de segle en algun cas. M. Gras també documenta aquest tipus a Sardenya definint el tipus 4 de la seva classificació⁸⁴. Segons ell, aquesta categoria és força rara i correspon a un tipus documentat des de finals del segle VII aC que ha anat evolucionant paral·lèlament al tipus de càntar de peu alt. Tot i la falta de context arqueològic per a les peces procedents de la necròpoli de Tharros i basant-se en exemplars localitzats a Itàlia, M. Gras situa la fabricació d'aquest tipus 4 cap al 560-550, és, doncs, una cronologia una mica anterior a la defensada per T.B. Rasmussen. M. Py data aquest tipus entre el 575 i el 525 aC⁸⁵. Els càntars amb peu baix corresponen al tipus 5A de N.H. Ramage i en trobem a Caere, Tarquinia o Veio segons ens indica la mateixa investigadora⁸⁶.

Pel que fa a exemplars de càntar de peu baix trobats fora d'Etrúria podem destacar el cas de la necròpoli de Tharros analitzat per M. Gras⁸⁷. Els càntars localitzats al sud de la Gàl·lia són tots de peu alt de forma troncocònica. És important constatar que exemplars semblants al nostre s'han localitzat en zona fenícia i no en la ruta comercial etrusca del Midi francès. La falta de retrobaments no vol dir necessàriament la seva total absència en la zona. Simplement podem dir que les excavacions arqueològiques sud-gàl·liques dutes a terme fins ara no han donat cap resultat positiu en aquest sentit. Tanmateix, ara per ara, ens podríem interrogar sobre la possible relació existent entre els fenicis i aquest tipus de càntar.

Pel que fa al context arqueològic dels dos càntars podem destacar un fragment de probable bucchero eoli anterior al 580-570 aC, fragments d'un *oenochoe* de ceràmica grisa focca, ceràmica a mà entre la qual destaquem un plat i dues copes amb el peu buit⁸⁸. Així mateix, també en procedeixen una petxina petita de *cardium*, fragments d'un casc de bronze i uns fragments d'un objecte indeterminat de ferro que J. Barberà interpreta com un ganivet, reforçant així la seva hipòtesi de tractar-se de nou de l'aixovar d'un guerrer⁸⁹. Segons M. Almagro, l'enterrament dataria de cap al 525 aC⁹⁰.

⁸³ RASMUSSEN: 1979, p: 107-108.

⁸⁴ GRAS: 1974, p: 90-92.

⁸⁵ PY: 1993, p: 137.

⁸⁶ RAMAGE: 1970, p: 28, làm 14.1, 19.1, 19.3.

⁸⁷ GRAS: 1974, p: 90-91.

⁸⁸ ALMAGRO: 1955, p: 392-393.

⁸⁹ BARBERÀ FARRÁS: 1990, p: 204.

⁹⁰ ALMAGRO: 1955, p: 392-393.

3.1.5. Incineració nº 15: fragment d'un *oenochoe* de buccero nero

Localitzada en un forat natural de la roca mare molt destruïda i remenada degut als treballs de fonamentació de la muralla romana ⁹¹. L'*oenochoe* es troba conservat al Museu Monogràfic d'Empúries amb el número d'inventari 2188 (Làm. XXI, 2; XXX, 3).

En conservem bàsicament un bon fragment del cos de forma esfèrica que se sosté sobre un peu troncocònic baix. Uns fragments pertanyents a la vora ens mostren la seva forma trilobada així com senyals de grapes fruit d'una restauració en època antiga. Desconeixem la forma de l'ansa. Per aquestes característiques i per la seva semblança amb l'*oenochoe* de la Incineració nº 7, podem adscriure la peça al tipus 7a de T.B. Rasmussen ⁹² datat entre la primera meitat del segle VI aC i el tercer quart d'aquest mateix segle; el seu moment d'esplendor se situa en el seu segon quart. M. Py data aquest tipus entre el 600 i el 525 aC ⁹³. Segons M. Gras, caldria situar la seva fabricació a inicis del segle VI aC ⁹⁴.

Pel que fa al context arqueològic, cal destacar dues urnes i dues tapadores de ceràmica a mà i un fragment de la base d'una copa de perfil doble troncocònic ⁹⁵ que no ajuden massa a l'hora de definir la cronologia. Segons J. Barberá ⁹⁶, la comparació amb les Incineracions 2 i 7 ens portaria a situar la incineració que ara ens ocupa dins la segona meitat del segle VI aC.

3.1.6. Incineració nº 16: fíbula de bronze

Segons M. Almagro, aquesta incineració es troba molt ficada en les irregularitats de la roca i tant sols s'hi han trobat restes de cremació, amb la fíbula com a única peça coneguda de l'aixovar ⁹⁷.

Es tracta d'una fíbula de bronze, de la qual conservem tan sols el peu i una part de l'arc. El troç conservat medeix uns 3,8 cm de longitud i uns 2,5 cm d'alçada. (Làm. XXII, 1; XXX, 4) El peu és curt i conserva en bon estat un petit fermall. La seva part superior acaba amb una petita revora decorativa i, en el seu extrem, trobem dues petites espires laterals sense cap funció utilitària. Pel que fa a l'arc, el seu interior és còncau i la seva part superior presenta una doble incisió central i longitudinal. (Làm. XXII, 2) Desconeixem totalment la part posterior de la fíbula i com era la molla.

R. Navarro, en el seu estudi sobre fíbules de Catalunya, relaciona el peu de la nostra fíbula amb el del tipus de La Certosa i col·loca la peça d'Empúries al moment final de les fíbules de *navicella* amb una datació de finals del segle VI-inicis del V aC ⁹⁸. Poc temps

⁹¹ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 394, fig. 360 nº1.

⁹² RASMUSSEN: 1979, p: 84-85.

⁹³ PY: 1993, p: 139.

⁹⁴ GRAS: 1974, p: 105.

⁹⁵ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 394.

⁹⁶ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 204.

⁹⁷ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 395, fig. 361, làm. XVI nº11.

⁹⁸ NAVARRO: 1970, p: 49-50, fig. 10.

després. E. Sanmartí i F. Martí sostenen que el peu de la nostra fíbula no s'assembla pas a les d'aquest gènere italià i reconeixen la dificultat per a solucionar aquest problema ⁹⁹.

Al segle VIII aC, trobem a Itàlia dos tipus de fíbules de molla unilateral pròximes entre elles. D'una banda tenim les fíbules *a sanguisuga* caracteritzades per un cos molt inflat, amb una decoració lineal que cobreix quasi tot el cos, i per un peu senzill i curt, tal com veiem en els exemplars conservats a la Bibliothèque Nationale de Paris ¹⁰⁰ i en els procedents de Este (Itàlia)¹⁰¹. El gènere *a navicella* seria una evolució del tipus anterior en què l'arc tendeix a obrir-se progressivament, la seva decoració esdevé més complexe (diversos dibuixos lineals, cercles concèntrics) i el peu s'allarga considerablement, tal com veiem també en la col·lecció de la Bibliothèque Nationale de Paris ¹⁰² i en els exemplars de Este ¹⁰³. Tal com afirma A. Hus, al segle VII aC, aquestes fíbules s'ornamenten amb protuberàncies, botons i figuretes d'ocells¹⁰⁴. Seguint aquest mateix autor, a partir del segle VI aC, l'ús de la fíbula tendeix a disminuir fins a desaparèixer a inicis del segle IV aC degut a canvis en la vestimenta, tot i que la veurem reaparèixer al segle III aC. Però, durant els segles VI-V aC, domina el tipus La Certosa de molla unilateral, amb un peu curt acabat en botó i un arc de tipus laminar o en forma de vara¹⁰⁵.

Així doncs, tot i que el perfil del cos de la nostra fíbula es podria aproximar al tipus de *navicella*, el peu se n'allunya del tot, i s'assembla més al del tipus de La Certosa, però sense el botó terminal tant característic. La decoració de la nostra fíbula tampoc sembla trobar confrontacions entre cap d'aquests exemplars italians. Tot i això, C. Tendille insereix la nostra fíbula dins del seu tipus 1 corresponent a les fíbules anomenades a *navicella* i a *sanguisuga* documentades també en diversos punts del Llenguadoc ¹⁰⁶. Aquesta autora es basa en la classificació de A. Duval, C. Eluère i J.P. Mohen feta a partir de fíbules anteriors al segle VI aC trobades a França ¹⁰⁷ on trobem un apartat dedicat a fíbules amb l'arc inflat i el peu curt. És interessant destacar com aquest autors afirmen que, des dels segles VIII i VII aC, sota influència itàlica i també continental, alguns tallers locals hagin fabricat algunes fíbules amb l'arc corbat i inflat o poc inflat ¹⁰⁸.

En aquest sentit, la fíbula d'Empúries podria ser també una producció local d'inspiració forana, potser itàlica, donada la dificultat de trobar un prototipus dins del ventall de les produccions de la Península Ibèrica. Per aquest motiu, és molt difícil donar-li cap cronologia concreta. Però, a l'hora de trobar el seu prototipus, no hem de pensar tant sols en exemplar protohistòrics sinó també en d'altres de moments posteriors. Efectivament, J. Barberà afirma

⁹⁹ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 58.

¹⁰⁰ ADAM: 1984, p: 142-144, veure especialment el n°197.

¹⁰¹ CHIECO BIANCHI et alii: 1976, p: 12-13, làm. 4-6.

¹⁰² ADAM: 1984, p: 144-146.

¹⁰³ CHIECO BIANCHI et alii: 1976, p: 14-17, làm. 9-11.

¹⁰⁴ HUS: 1975, p: 28-32.

¹⁰⁵ CHIECO BIANCHI et alii: 1976, p: 30-32, làm. 20-22.

¹⁰⁶ TENDILLE: 1978, p: 77-112.

¹⁰⁷ DUVAL; ELUÈRE; MOHEN: 1974, p: 1-46.

¹⁰⁸ DUVAL; ELUÈRE; MOHEN: 1974, p: 46.

que no pot acceptar com a prova d'una incineració aquesta fíbula, sobretot perquè ha estat localitzada uns 40 cm més enllà de les restes de cremació ¹⁰⁹. Això ens fa pensar que potser la fíbula no tindria res a veure amb el moment d'utilització d'aquesta necròpoli, si no més aviat amb la ciutat romana. Així, el treball acurat que mostra el peu de la nostra fíbula fa que aquest sembli més proper al de la fíbula del tipus de *Jezerine* ¹¹⁰ datada cap al canvi d'era, tot i que les diferències entre els dos tipus són notables. D'altra banda, el fet de desconèixer el context arqueològic de la peça s'afegeix a la dificultat d'aquest estudi i ens impedeix avançar en la seva interpretació.

3.2. La necròpoli de la Muralla Nord-Est

Se situa sota els nivells fundacionals de la muralla de la ciutat romana. Hem vist com J. Barberà defensa la presència d'enterraments d'individus forasters, a més d'alguns d'origen local ¹¹¹. Però, a excepció de tres enterraments d'inhumació corresponents a infants, la major part de les tombes són d'incineració, en un moment en què la població d'estirp hel·lènica segueix el ritus de la inhumació. Segons E. Sanmartí, aquest fet demostraria la presència de població local instal·lada als voltants de la fundació grega des del segle VI aC ¹¹². Segons R. Marcet i E. Sanmartí, aquesta necròpoli és molt important per a l'estudi del procés d'iberització de la població local en contacte amb les influències gregues ¹¹³.

D'altra banda, ens agradaria recollir una idea defensada per J.J. Jully, entre d'altres, en que hom hauria de distingir tres moments cronològics en l'estudi d'una peça ceràmica. Segons ell ¹¹⁴, cal distingir entre el moment de fabricació de la peça, el de la seva exportació i el del seu ús o enterrament. En aquest sentit, J.J. Jully defensa per a la Incineració n°4 de la necròpoli que ens ocupa una cronologia de mitjans de segle VI aC per al càntar de bucchero nero i una cronologia de últim quart de segle per al seu enterrament ¹¹⁵. Així, el període d'ús de la peça s'hauria perllongat més enllà del seu període de producció que, com hem vist, s'atura poc després de mitjans de segle. Igualment, tal i com apunta M. Gras, M. Py es refereix a la cronologia de la Incineració n°13 com al moment de l'amagatall dels vasos i no al de la seva fabricació que, segons el mateix M. Py, deu remuntar als anys 560-550 aC ¹¹⁶. En aquest sentit, podríem situar l'arribada de les importacions etrusques d'aquesta necròpoli cap a mitjans del segle VI aC, contemporàniament o poc temps després de la fundació de la Neàpolis, encara que els aixovars funeraris ens portin sovint a la segona meitat de segle o al seu final.

¹⁰⁹ BARBERÀ FARRÀS: 1990, p: 204.

¹¹⁰ FEUGÈRE: 1985, p: 253.

¹¹¹ BARBERÀ FARRÀS: 1990, p: 205.

¹¹² SANMARTÍ: 1993, p: 89.

¹¹³ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 167.

¹¹⁴ JULLY: 1972, p: 277-286.

¹¹⁵ JULLY: 1972, p: 279-280.

¹¹⁶ GRAS: 1974, p: 88.

4. La Neàpolis d'Empúries (Empordà)

4.1. El material etrusc

La major part de retrobaments provenen d'antigues excavacions dirigides per M. Almagro. En l'antiga basílica episcopal emporitana, hom troba material datat des del moment d'abandonament de la ciutat, després de la invasió àrab, fins a la fundació de la ciutat cap a mitjans del segle VI aC ¹¹⁷. En el tall Basílica nº1, estrat V, trobem un fragment informe d'àmfora etrusca juntament amb alguns fragments d'un *oenochoe* de bucchero nero en un context arqueològic constituït per ceràmica àtica de figures negres, ceràmica focca emporitana de bandes vermelles, vinoses o de color marró, ceràmica a mà de tradició Camps d'Urnes i ceràmica grisa d'Àsia menor ¹¹⁸.

En els nivells més profunds relacionats amb el moment fundacional, les troballes etrusques es componen essencialment per àmfores. A l'estrat VIII, trobem fragments d'àmfora etrusca corresponent tres vores (Làm. XXIII, 1) i dues bases de fons pla (Làm. XXIII, 2 i XXIII, 3) ¹¹⁹. Les vores semblen adscriure's als tipus 3 i 5 de M. Py, produïts entre el 625-525 aC el primer tipus i entre mitjans-segona meitat del segle VI aC el segon ¹²⁰. Les àmfores de tipus 3 tenen el fons apuntat mentre que les de tipus 5 tenen la base plana. Així, les dues bases podrien correspondre a aquest tipus.

De l'estrat VII en provenen diversos fragments d'àmfora i de bucchero etrusc. Pel que fa a les àmfores, trobem diversos fragments corresponents a anses (Làm. XXV, 1; XXV, 2 i XXVI, 2), una de les quals podria correspondre al tipus 5 de M. Py per la seva forma angular. Trobem també quatre fragments de vora (Làm. XXIV, 1 i 2; XXVI,1) que correspondrien al tipus 3 de Py així com una base de fons apuntat i estret (Làm. XXIV, 3 i XXV, 2 a l'esquerra) que podria respondre al tipus 3B de M. Py ¹²¹. Hom ha localitzat també dos fragments de bucchero nero corresponents probablement a un *oenochoe* per la seva forma trilobada així com un fragment d'ansa. Aquests elements ens donen doncs una cronologia de mitjans o segona meitat de segle VI aC.

Al tall IX de la mateixa Neàpolis, estrat VII, s'ha localitzat un fragment més de bucchero nero corresponent a una ansa i una vora, segons afirmen E. Sanmartí i F. Martí ¹²². El fragment es troba associat a copes jònies de tipus B2 i a alguns fragments de ceràmica àtica de figures negres entre els quals destaca un fragment de copa de l'estil dels petits mestres que M. Py data entre el 540 i el 520 aC ¹²³. Les copes jònies B2 es produeixen entre els anys 580-

¹¹⁷ ALMAGRO: 1951, p: 111-124.

¹¹⁸ ALMAGRO: 1949, p: 88.

¹¹⁹ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-94, fig. 5.

¹²⁰ PY: 1985, p: 74-78 i p: 81.

¹²¹ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-94, fig. 4.

¹²² SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 56-57.

¹²³ PY: 1993, p: 95.

540 aC ¹²⁴. Segons el context arqueològic, podem datar l'estrat dins la segona meitat del segle VI aC.

Les excavacions del 1987 en el sector nord de la ciutat (1987/N-1000), en una zona habitacional, han donat nou material etrusc. Es tracta de més fragments d'àmfora etrusca dels tipus 3A, 3B i 5 ¹²⁵ que confirmen els resultats de les antigues excavacions.

4.2. La fundació de la Neàpolis

Quan la Palaiàpolis esdevé massa petita i limitada per les necessitats comercials i poblacionals dels grecs, aquests decideixen engrandir el seu establiment sense abandonar, però, aquesta primera fundació. Ocupen l'illa situada al davant amb unes dimensions més grans i uns avantatges geoestratègics semblants als de Sant Martí. La possibilitat d'accés al nou territori es deu a les bones relacions i als contactes permanents amb els indígenes ja que la nova fundació no es situa gaire lluny d'on vivia la població autòctona ¹²⁶.

Excavacions realitzades al 1985 i 1987 han posat al descobert restes d'un habitatge corresponent al moment d'ocupació més antic de la Neàpolis, que dona una cronologia de mitjans de segle VI aC ¹²⁷. En aquest primer moment, els grecs ocupen tant sols el sector nord-est del nou emplaçament. Excavacions realitzades en la part meridional de la Neàpolis mostren un progressiu engrandiment de la ciutat al llarg del temps. No és fins a la primera meitat del segle V aC que la ciutat assoleix el seu extrem meridional ¹²⁸.

5. Mas Castellar de Pontós (Empordà)

En una prospecció arqueològica realitzada als voltants del jaciment, hom hi ha localitzat tres fragments d'àmfora etrusca. Es tracta de dues anses (Làm. XXVII, 1) ¹²⁹ i una base que, segons M.A. Martín ¹³⁰, corresponen al tipus 3 de M. Py produït entre el 625 i el 525 aC ¹³¹. Igualment s'ha localitzat una vora d'àmfora etrusca també de tipus 3 (Làm. XXVII, 2) ¹³². Així mateix, s'han trobat dos fragments de bucchero nero que semblen correspondre al càntar etrusc. Es tracta d'un fragment de vora (Làm. XXVII, 3) i d'un fragment del fons de la copa (Làm. XXVII, 4) ¹³³.

¹²⁴ DE MIRO: 1990, p: 171.

¹²⁵ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-85, fig. 2-3.

¹²⁶ SANMARTÍ: 1982, p: 292-293. SANMARTÍ: 1990, p: 395-396. MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 18-21.

¹²⁷ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 69-71. SANMARTÍ: 1990, p: 395-396.

¹²⁸ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 18-21.

¹²⁹ Es conserven en el magatzem de Pontós amb els números MC R 1944 i MC R 111.

¹³⁰ MARTÍN: 1991, p: 96.

¹³¹ PY: 1985, p: 74-78.

¹³² Es conserva en el magatzem de Pontós amb el número MC R 1407.

¹³³ Es conserven en el magatzem de Pontós amb els números MC R 2000 i MC R 2001.

No és massa important la informació que ens aporten els materials procedents d'una recollida superficial. La cronologia de les sitges abraça una cronologia des del segle VI fins a inicis del II aC, amb un clar predomini dels segles IV i III aC ¹³⁴. Pel que fa al poblat, sabem que el seu darrer moment se situa a finals del segle V aC. Sobre el seu moment inicial, poc en sabem, tot i que podria remuntar-se a finals del segle VII aC ¹³⁵. La presència de material del segle VI aC podria confirmar una freqüentació de l'indret ja en aquest moment. El fet que aquest material sigui etrusc denotaria una relació de la població local amb les influències costaneres mediterrànies o, si més no, amb els grups que estan en contacte amb el que s'esdevé a la costa.

6. Material etrusc d'Empúries de localització indeterminada

Es tracta d'un fragment d'un vas gran de figures negres provinent d'Empúries. Es conserva la Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb el número d'inventari 430. (Làm. XXI, 1) Les dimensions màximes del fragment conservat són 11 cm de llargada i 9 cm d'alçada. L'argila és d'un color clar ataronjat molt depurada. Presenta una decoració de tres franges horitzontals negro-marronoses i, al capdamunt, un felí corrent cap a la dreta del qual no conservem el cap. Unes incisions dins la figura assenyalen la cuixa de la pota del darrera, una pota del davant i el final d'aquesta.

Segons G. Trias de Arribas ¹³⁶ i E. Sanmartí ¹³⁷, seria un producció etrusco-coríntia del segle VI aC. Segons el nostre parer, el troç conservat és massa petit per a definir-ne la fàbrica productora. Tanmateix, la representació del felí recorda altres figures semblants que trobem en la ceràmica coríntia ¹³⁸ sense poder-ne trobar cap paral·lel massa proper.

7. El material etrusc localitzat en el país Valencià

7.1. Els Barrancs (Penyíscola, Baix Maestrat, Castelló)

En motiu d'una prospecció exhaustiva de l'àrea i de dos sondejos de prospecció, hom ha posat al descobert una sèrie d'elements que ens permeten tenir una primera impressió sobre l'assentament. Al nivell II del sondeig 2, hom ha localitzat un fragment de vora d'àmfora etrusca (Làm. XXVIII, 1). Segons A. Oliver ¹³⁹, la pasta compacta gris-fosca amb una engalba

¹³⁴ PONS i BRUN: 1993, p: 112.

¹³⁵ PONS i BRUN: 1993, p: 108.

¹³⁶ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 49, vol. II, làm. I.

¹³⁷ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 58.

¹³⁸ AMYX: 1988, làm. 31, 54, 80 i 81.

¹³⁹ OLIVER: 1986, p: 222-223.

groguenca, el desgreixant calci i micaci i sobretot la seva forma ens fa adscriure la peça al tipus 3 de M. Py datat entre el 625 i el 525 aC ¹⁴⁰.

Entre la resta de material d'importació localitzat en el jaciment, podem destacar una copa jònia B2, un fragment de vernís negre àtic, una vora d'àmfora Mañá A i un plat trípodè fenici. Entre la ceràmica indígena a torn podem citar àmfores, urnes d'orelletes i plats. Els elements d'importació donarien una cronologia de segona meitat del segle VI aC ¹⁴¹.

El poblat es situa dalt d'un turó, a 5 km de la costa, a l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert, dominant tota la plana litoral i el pas cap a l'interior. No sembla que hi hagués cap mena d'estructura defensiva. Hom ha posat descobert parets corresponents a vivendes. Els treballs d'excavació han mostrat una escassa potència estratigràfica que indicaria un sol nivell d'ocupació finalitzat amb una destrucció violenta. La cultura material permet, doncs, ubicar aquest assentament ibèric a la segona meitat del segle VI aC ¹⁴².

7.2. Retrobament de la costa alacantina

Es tracta d'una àmfora etrusca de procedència submarina localitzada en un punt incert de la costa alacantina. Actualment es troba conservada al Museu Arqueològic Provincial d'Alacant ¹⁴³ (Làrn. XXVIII, 2). Té un cos panxut, un fons de base plana i un llavi arrodonit. És interessant destacar-ne les anses: tenen una forma angular que parteix horitzontalment des del coll. Aquestes característiques morfològiques responen perfectament a l'àmfora tipus 5 de M. Py amb una cronologia de mitjans/segona meitat del segle VI aC ¹⁴⁴. Altres exemplars semblants han estat localitzats al derelictè sud-gàl·lic del Bon Porté ¹⁴⁵ així com en els estrats més profunds de la Neàpolis emporitana ¹⁴⁶.

8. El Mediterrani centre-occidental al segle VI aC.

8.1. La situació a Etrúria

Tal com hem vist en el capítol anterior i, segons afirma M. Pallotino ¹⁴⁷, el procés d'urbanització i els contactes amb el món grec al llarg del segle VI aC fan sorgir unes tendències a favor de la igualtat de drets dins del cos de ciutadans, que contrasta amb les velles

¹⁴⁰ PY: 1985, p: 74-78.

¹⁴¹ OLIVER FOIX: 1994, p: 535-536.

¹⁴² OLIVER FOIX: 1994, p: 533-537.

¹⁴³ RIBERA: 1981, p: 113-116.

¹⁴⁴ PY: 1985, p: 81.

¹⁴⁵ JONCHERAY: 1976, p: 13-18.

¹⁴⁶ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-85.

¹⁴⁷ PALLOTINO: 1984, p: 171.

classes dominants, terratinents i mercaderes, formades al segle VII aC. Estem davant d'una nova classe de possessors que s'identifica amb les estructures urbanes i en una organització més igualitària de les necròpolis ¹⁴⁸. Així, en un marc de tensió social interna, petits i mitjans propietaris, esclaus i clients, estrangers i metecs, es troben en les ciutats arcaiques amb uns interessos i una cultura que entra en conflicte i en contradicció amb els *principes* de la ciutat i del camp ¹⁴⁹. Hem vist en el capítol anterior com M. Gras relacionava la decadència i la desaparició del càntar amb la pròpia decadència de l'aristocràcia. Així mateix, és en el segon quart del segle VI aC quan apareix el primer *aes signatum* com a instrument pre-monetal cosa que és conseqüència de l'existència d'una autoritat política (la ciutat-estat) que ofereix una major garantia en l'intercanvi comercial ¹⁵⁰.

El comerç etrusc va creixent al llarg del segle VI aC fins arribar al seu punt màxim cap al segon terç d'aquest segle. Cap a mitjans de segle, notem l'arribada de nous artesans de procedència, ja no coríntia, sinó greco-oriental que també instal·len els seus tallers en diverses ciutats del sud, d'on sorgeix un nou estil jònio-etrusc ¹⁵¹. Aquest fet s'ha de relacionar amb l'auge del comerç grec (atenès, espartà, sami, milesi, focu), amb la fundació de colònies focées en la Mediterrània occidental i amb la posterior conquesta persa de Focea. Tot i això, continuen les produccions etrusco-corínties, en especial el grup a *Maschera Umana*.

Paral·lelament, la tensió que viu Etrúria comportarà una crisi que ja es manifesta des de finals del segle VI aC. Quan la ciutat passa a ser el centre de producció i un incentiu per a la gent del camp, es produeix una despoblació de la zona rural que afecta l'economia. Així, mentre veiem que es reforcen les manufactures urbanes (metal·lúrgia, fabricació d'objectes de luxe) constatem un decliu de la producció vinícola ¹⁵². Aquest canvi econòmic es manifesta també en el comerç, tal com veurem en el capítol següent referent al segle V aC.

8.2. El comerç en el Mediterrani occidental

El comerç etrusc al sud de la Gàl·lia continua desenvolupant-se en la mateixa línia de principis de segle. En aquest sentit, entre el 575 i 525 aC, Saint-Blaise continua funcionant com a magatzem i factoria etrusca. Fins a la fi del tercer quart de segle, segueixen arribant àmfores etrusques, buccherò i ceràmica etrusco-coríntia, moment en què aquestes dues produccions deixen de ser fabricades ¹⁵³. El tràfic directe d'Etrúria cap a les costes meridionals franceses funciona de manera regular i independent de Marsella fins que, segons afirma B.

¹⁴⁸ COLONNA: 1975, p: 13-14.

¹⁴⁹ TORELLI: 1981, p: 174.

¹⁵⁰ TORELLI: 1981, p: 160.

¹⁵¹ TORELLI : 1981, p: 153.

¹⁵² CRISTOFANI: 1983, p: 71-73

¹⁵³ BOULOUMIÉ: 1982, p: 82-85.

Bouloumié, aquesta colònia focea acaba adquirint un pes polític i econòmic suficient per fer competència a Saint-Blaise en el seu terreny de redistribució ¹⁵⁴.

És també en ple segle VI aC el moment en què localitzem restes de derelictes en aquestes mateixes costes. És el cas del derelictes del cap d'Antibes on s'han localitzat àmfores etrusques, cànars i *oenochoi* en bucchero nero, plats i *kylikes* etrusco-corintis, alguns amb decoració del grup a *Maschera Umana* que en situen la cronologia cap al 540-530, juntament amb ceràmiques de Grècia de l'est ¹⁵⁵. Segons B. Bouloumié ¹⁵⁶, aquest vaixell provindria de Vulci, com a ciutat exportadora de vi i de vaixella relacionada amb el servei del vi. la presència de productes greco-orientals en aquest vaixell és una prova de les bones relacions comercials que mantenen aquests dos pobles, tal com hem vist manifestar-se en la mateixa Etrúria.

Un altre derelictes documentat en les costes sud-gàl·liques és el de Bon Porté (prop de l'illa de Saint-Tropez). Entre el material localitzat destaquen les àmfores tant etrusques com gregues ¹⁵⁷. Les àmfores etrusques corresponen al tipus 5 de M. Py ¹⁵⁸ produït entre mitjans i la segona meitat del segle VI aC. Les gregues pertanyen a les primeres produccions massaliotes del 550-475 aC ¹⁵⁹. J.P. Joncheray ¹⁶⁰ data el derelictes entre mitjans i finals del segle VI aC. Podem destacar també el dipòsit submarí de Esteu du Mieù (Marsella) on es documenten cànars de bucchero nero i àmfores etrusques, tot plegat datat al segle VI aC ¹⁶¹.

Tal com afirma M. Cristofani ¹⁶², molts dels assentaments indígenes de la Gàl·lia meridional ofereixen material etrusc fins cap al 530 aC. En aquest sentit, en un estrat datat al tercer quart del segle VI, Lattes (Montpellier) ofereix alguns bols amb inscripcions etrusques que, segons G. Colonna ¹⁶³, són una prova de la penetració de la cultura etrusca a la Gàl·lia meridional després de la gran expansió comercial de la primera meitat del segle VI aC, en un moment en què Marsella és floreixent. Així el mateix M. Cristofani creu possible que Lattes sigui una base estable per al comerç etrusc tal com ho és Saint-Blaise ¹⁶⁴.

En aquest moment, ens hem de preguntar sobre la batalla d'Alàlia que tindria lloc cap al 540 aC. Segons Heròdot (I, 165-167), des del 565 aC, Alàlia és una colònia focea que, cap al 545, rep un gran contingent de població procedent de la ciutat mare, a causa de la caiguda d'aquesta en mans dels perses. Aquests nou-vinguts es dedicarien a fer accions de pirateria contra els vaixells que circulen per les aigües tirrenes ¹⁶⁵. Tant etruscs com cartaginesos es

154 BOULOUMIÉ: 1982, p: 89.

155 BOULOUMIÉ: 1982b, p: 6-67.

156 BOULOUMIÉ: 1982b, p: 64.

157 JONCHERAY: 1976, p: 5-36.

158 PY: 1985, p: 81.

159 PY: 1993, p: 61.

160 JONCHERAY: 1976, p: 36.

161 LIOU: 1975, p: 583-584.

162 CRISTOFANI: 1983, p: 48-49.

163 COLONNA: 1980, p: 185.

164 CRISTOFANI: 1983, p: 49.

165 DOMÍNGUEZ MONEDERO: 1991, p: 269-270.

veuen amenaçats i transformen els acords comercials que els lligaven en una aliança militar ¹⁶⁶. Segons M. Cristofani ¹⁶⁷, després de la batalla, Etrúria recupera la seva llibertat d'acció en el mig i alt Tirrè, mentre que Cartago consolida la seva posició a Sardenya. Poc temps després, els etruscs s'instal·laran a Alàlia. Però, ara com ara, ens interessa destacar la continuïtat dels corrents comercials de la zona, tal com ens demostren els derelictes i els testimonis de material etrusc i grec.

8.3. L'òrbita d'influència cartaginesa

En el capítol anterior, hem vist com cap al segon quart del segle VI aC, Eivissa orienta els seus interessos cap al Mediterrani central. Les seves relacions amb el sud peninsular i amb la costa catalana continuen ara en el mateix sentit. Hem vist com a Ullastret i a Empúries es documenten importacions fenícies, fruit d'aquests intercanvis comercials en el Mediterrani centro-occidental en que Eivissa és un pont redistribuïdor.

Després de la caiguda de Tir i de la pèrdua dels mercats orientals, Cartago intensifica les seves relacions comercials amb el Tirrè. Però, cap a mitjans de segle, imposa la seva hegemonia sobre els vells enclaus fenicis per a poder controlar les rutes comercials del baix i mig Mediterrani centro-occidental ¹⁶⁸. Cap al 550 aC, la veiem imposar-se a Sicília i, després de la Batalla d'Alàlia, consolidar-se a Sardenya. Eivissa també passa sota la seva òrbita d'influència. Segons C. Gómez Bellard, veiem desenvolupar-s'hi un nou ritu funerari que segueix els costums de la metròpoli. S'abandona la incineració i es generalitza la inhumació en grans hipogeus i fosses excavades a la roca. Els aixovars funeraris segueixen els models cartaginesos. Es funden dos santuaris que incorporen un culte centro-mediterrani. A més d'aquest canvi cultural, l'illa coneix també una transformació econòmica: els excedents agrícoles comencen a permetre una exportació i la producció d'àmfores denota també una exportació d'oli, de vi, de salaons i d'altres productes de la pesca. Cap al 500 aC, l'illa coneix un creixement econòmic i inicia un gran període de prosperitat fent d'Eivissa una gran ciutat púnica ¹⁶⁹.

Pel que fa a Sardenya, aquesta també forma part de l'òrbita comercial cartaginesa, desenvolupant els seus lligams amb la Sicília púnica i el nord d'Àfrica i denotant una aturada de les importacions etrusques cap al 525 aC ¹⁷⁰. Segons E. Acquaro ¹⁷¹, degut als esdeveniments de la Batalla d'Alàlia, les importacions etrusques són quasi del tot absents en els enclaus fenicis de Sardenya. Un cop acabada la guerra, es restableix el control etrusco-púnic en

¹⁶⁶ CRISTOFANI: 1983, p: 65.

¹⁶⁷ CRISTOFANI: 1983, p: 66.

¹⁶⁸ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 183.

¹⁶⁹ GÓMEZ BELLARD: 1991b: p: 111-112. COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 257-263. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 183-185.

¹⁷⁰ BARTOLONI: 1985, p: 114.

¹⁷¹ ACQUARO: 1988, p: 537.

el Mediterrani i les relacions entre els dos pobles esdevenen més estretes gràcies a la possibilitat de residir en els dos països. Tot i això, la disminució de les importacions etrusques a l'últim quart del segle VI aC a Sardenya i a Cartago és un tret general a tota la conca mediterrània. La causa s'ha de buscar en la mateixa Etrúria. Efectivament, tal com veurem en el capítol següent, les ciutats etrusques desenvolupen un moviment d'expansió interna, en detriment de l'expansió marítima, com a conseqüència d'un canvi econòmic que afavoreix el reforçament de les manufactures urbanes ¹⁷².

9. El comerç emporità al segle VI aC.

Segons E. De Miro ¹⁷³, si en la primera fase de la colonització foca trobem fundacions de factories permanents, la segona fase es caracteritza per l'establiment d'autèntiques colònies. Aquesta segona fase es desenvolupa entre el 577 aC, amb la caiguda de Tir i l'inici del decliu comercial fenici aprofitat pels grecs, i el 540 aC quan Focea cau en mans dels perses. Segons ell, el fòssil director d'aquest moment és la copa jònia B2 que es produeix entre el 580 i el 540 aC.

En aquest sentit, cap a mitjans de segle, els focs de la Palaiàpolis i els primers habitants indígenes integrats en la dinàmica colonial engrandeixen el petit assentament establint-se també en un nou indret prop del primer. La Neàpolis se situa, doncs, en una illa de dimensions més grans que l'illot de Sant Martí, molt a prop d'aquell assentament indígena que ja es trobava en ple funcionament quan varen arribar els focs de la Palaiàpolis ¹⁷⁴. Aquesta nova fundació no representa la fi de la vida de la Palaiàpolis, sinó que els dos grups continuen progressant un al costat de l'altre, formant part de la mateixa *polis* ¹⁷⁵.

J. Ruiz de Arbulo ¹⁷⁶ defensa l'emplaçament de la Neàpolis prop de les desembocadures del riu Ter i Fluvià degut al seu paper com a vies d'accés a les comarques de l'interior on els grecs tindrien accés al comerç del metall (tant el de reciclatge de bronzes usats com a les zones mineres). En aquest sentit, recordem la presència d'escòries de ferro al conjunt tancat del Puig de Sant Andreu que podrien ser testimonis d'aquest comerç.

Cal preguntar-nos quines són les influències gregues a les terres de l'interior del país. L'arqueologia demostra una escassa presència grega en els jaciments indígenes fins ben entrat el segle V aC ¹⁷⁷. Hem vist com en la fase Illa Ib apareixien, juntament amb les importacions fenícies i etrusques, les primeres importacions gregues, com la copa jònia B2, fòssil director d'aquest moment segons E. De Miro. Així mateix al Puig de Sant Andreu hi ha

¹⁷² CRISTOFANI: 1991, p: 73.

¹⁷³ DE MIRO: 1990, p: 170-171.

¹⁷⁴ SANMARTÍ: 1990, p: 395-397. SANMARTÍ: 1987, p: 108.

¹⁷⁵ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 69-71. SANMARTÍ: 1987, p: 108.

¹⁷⁶ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 122-125.

¹⁷⁷ MARTÍN: 1987, p: 21.

alguna peça de procedència jònia, a excepció de l'angle sud-oest de l'*oppidum* on tampoc trobem àmfora fènico-púnica. Hem vist, com a Ullastret, no constatem cap canvi cultural important fins a mitjans de segle, amb la fase II, moment en què canvia radicalment la forma de vida indígena, segons denota l'arquitectura i la cultura material. Durant la primera meitat del segle VI aC, les influències mediterrànies semblen ser, doncs, encara escasses.

Hom data a la segona meitat del segle VI aC una carta comercial sobre plom procedent d'Empúries escrita en joni oriental. Fa referència a la participació d'un personatge ibèric en les activitats econòmiques de la ciutat i hom la data entre finals del segle VI i inicis del V aC. Es tracta d'una carta privada d'un comerciant joni a un dels seus agents i explica la recuperació d'una nau averiada prop d'un port anomenat *Saigantha*. Aquesta inscripció fa evident que, tant a Empúries com en les comunitats indígenes de la seva rodalia, podem trobar uns homes que han après a comerciar i a realitzar serveis vinculats a les activitats econòmiques impulsades pels grecs, servint-se de les mateixes tècniques que aquests els han aportat ¹⁷⁸.

D'altra banda, hom ha localitzat a Pech-Maho un plom etrusco-joni datat cap al segle V aC ¹⁷⁹. A la cara A, hi trobem una inscripció etrusca en un estat de conservació més deficient. Aquesta cara del plom és la primera que fou utilitzada per a escriure i, per tant, és anterior. Malhauradament, no entenem el seu contingut i no podem saber si té algun lligam amb Pech-Maho i, si fos així, de quina mena. Segons els seus investigadors, el mercader joni de la cara B del plom podria haver trobat el plom en qüestió en un racó del seu vaixell, fet que dificulta encara més la relació entre la inscripció etrusca i Pech-Maho ¹⁸⁰. L'estudi filològic de la inscripció ens porta a una datació de 525-450 aC encara que el seu context estratigràfic dati del segon quart del segle V aC, context que respon al segon moment d'utilització del plom ¹⁸¹. Segons M. Cristofani, el contingut del text etrusc podria ser semblant al grec i parlar també d'alguna operació comercial. D'altra banda, certs trets arcaics de la llengua ens fan relacionar la inscripció etrusca amb el món colonial, més concretament amb Alèria, que, a principis del segle V aC, conserva els sistema escriptòric propi de l'època de la seva fundació en la segona meitat del segle VI aC. D'aquesta manera, M. Cristofani data l'inscripció a inicis del segle V aC i la relaciona amb Alèria i amb una xarxa comercial que uneix punts d'interès mercantil ja siguin pròpiament etruscs o bé forans (grecs) ¹⁸².

Les cartes comercials d'Empúries i de Pech-Maho ens mostren una activitat mercantil ben estructurada en tot el territori d'influència focea almenys des de mitjans del segle VI aC. Per tant, els patrons econòmics sobre els quals es basa han d'estar ben establerts i acceptats pels indígenes des d'un temps ençà. D'altra banda, el reconeixement del gentilici *emporitanoi* en les dues cartes comercials significa que, a mitjans del segle VI aC, aquest terme ha esdevingut corrent, almenys entre els focs occidentals, i que la colònia d'Empúries ha

¹⁷⁸ SANMARTÍ GREGO; SANTIAGO: 1988, p: 3-17. SANMARTÍ GREGO: 1993, p: 90.

¹⁷⁹ LEJEUNE; POUILLOUX; SOLIER: 1988, p: 36-59. GRACIA: 1995, p: 321-322.

¹⁸⁰ LEJEUNE; POUILLOUX; SOLIER: 1988, p: 32-35.

¹⁸¹ GRACIA: 1995, p: 320-322. S'hi recull tota la bibliografia i estudis anteriors.

¹⁸² CRISTOFANI: 1993, p: 833-845.

d'haver assolit ja, en aquest moment, un alt nivell de desenvolupament com a escala o com a centre redistribuïdor de mercaderies ¹⁸³.

Segons E. Sanmartí ¹⁸⁴, entre el 550 i el 525 aC, les àmfores localitzades a Empúries són sobretot ibero-púniques, etrusques, gregues i, en menor nombre, fenícies, essent-ne absents les de fabricació púnico-ebusitanes. Segons ell, en aquest moment, la ciutat es nodreix d'un comerç mediatitzat per l'element foceu, massaliota o emporità. A partir del 525 aC, l'arribada d'àmfores etrusques disminueix coincidint amb l'arribada de les primeres produccions amfòriques massalïotes, fruit d'un potencial agrícola considerable, en especial de la producció vinícola. Durant la segona meitat del segle VI aC, doncs, l'arribada d'importacions d'origen marsellès (àmfores i ceràmica grega d'occident) mostra un fort lligam entre aquestes dues ciutats focées, lligam que sembla perdre força un cop entrat al segle V aC, tal com veurem en el pròxim capítol ¹⁸⁵.

Paral·lelament, continua el comerç grec amb el sud peninsular. Hom registra importacions gregues fins al 540/530 aC. A Huelva, en l'horitzó Tartèssic final (625/600-540/530 aC), es documenta una presència grega i una convivència comercial entre fenicis i grecs en el mercat de la plata durant tot aquest temps ¹⁸⁶. A Màlaga, en l'horitzó estratigràfic IA (600-530 aC), es documenta material grec, especialment de la Grècia de l'Est (peces jònies, sàmies, àmfores de Quios, de samos, jònies "à la brosse" i vasos corintis) ¹⁸⁷. Tal com afirma J.M. García Cano ¹⁸⁸, des de mitjans del segle VI aC, el comerç foceu comença a repercutir en altres jaciments ibèrics de la façana llevantina i del sud-est. Segons ell, a la fase IIB de la Penya Negra apareix una nova tipologia vascular d'inspiració grega. Les copes jònies B2 es donen al llarg de tota la costa mediterrània, des d'Empúries fins a Huelva: Ullastret (Baix Empordà), Penya del Moro (Barcelona), Burriac (Cabrera de Mar), Mas de Mussols (Tortosa), Orleyl (Castelló), Los Villares (València), Villaricos (València), Tossal de Manisses (Alacant), fase IIB de Los Saladares (Alacant), Almuñecar, Toscanos, Málaga. En aquest sentit, E. Ripoll i E. Sanmartí també defensen el testimoni d'aquest comerç grec Nord-Sud a partir de tota una sèrie de importacions gregues (sobretot àtiques) i etrusques al llarg de la costa catalana ¹⁸⁹. Però, tot el registre arqueològic sud peninsular denota una caiguda de les importacions gregues a partir del 540/530 aC aproximadament, decli que caldria posar en relació amb la progressiva hegemonia de Cartago en el Mediterrani.

¹⁸³ GRACIA: 1995, p: 326-328.

¹⁸⁴ SANMARTÍ; CASTANYER; TREMOLEDA: 1990, p: 166-167. SANMARTÍ et alii: 1991, p: 86.

¹⁸⁵ SANMARTÍ: 1990, p: 397.

¹⁸⁶ FERNÁNDEZ JURADO: 1991, p: 415.

¹⁸⁷ GRAN-AYMERICH: 1988, p: 203-206 i 211-212.

¹⁸⁸ GARCÍA CANO: 1991, p: 371.

¹⁸⁹ RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 33.

10. Les importacions etrusques del segle VI aC en el seu context històric

En aquest moment, doncs, les importacions etrusques són més nombroses i variades. És interessant destacar l'abundància d'àmfora etrusca documentada a Ullastret en relació amb d'altres tipus d'importacions més escasses. En aquest sentit, M.A. Martín defensa un comerç etrusc directe per a explicar aquest fet, tal com s'esdevé al sud de la Gàl·lia ¹⁹⁰. Així mateix, en el derelictes del Cap d'Antibes trobem peces etrusco-corínties del grup a *Maschera Umana*, una producció poc corrent al Midi i, en general fora d'Etrúria ¹⁹¹, que retrobem en el conjunt tancat del Puig de Sant Andreu i en la Incineració n° 9 de la Necròpoli de la Muralla Nord-Est. A més, en el derelictes del Bon Porté, es documenten àmfores etrusques del tipus 5 de M. Py, al igual que en la Neàpolis emporitana. Podem creure, doncs, que les importacions etrusques trobades en les nostres terres segueixen la línia de les del Midi francès.

Cal tenir en compte, però, que, en aquest moment, els focs consoliden la seva posició al Mediterrani septentrional amb les fundacions d'Agde, de Marsella i a l'Empordà, tal com denota la fundació de la Neàpolis i la penetració de les importacions gregues a l'interior del país, encara escasses al 575 aC, però en augment al llarg del segle. Recordem també les bones relacions comercials entre etruscs i grecs en la mateixa Etrúria i en el Midi francès, com ara en els dos derelictes citats provistos d'un carregament mixte etrusc i grec. Tal com afirma E. Sanmartí ¹⁹², els productes etruscs arribats a Empúries ho fan, doncs, per mitjà dels focs, com a part component de la zona d'influència grega. Tal com afirma J. Ruiz de Arbulo ¹⁹³, l'estudi dels aixovars de les necròpolis arcaïques emporitanes i dels estrats més profunds de la Palaiàpolis i de la Neàpolis mostra un primitiu mercat obert freqüentat per indígenes i per mercaders mediterranis de diferents ètnies que, al llarg del segle VI aC, va essent controlat de forma progressiva pels focs. Per tant, ara com ara, tant sols podem defensar l'arribada a l'Empordà des de mitjans del segle VI aC de vaixells grecs procedents del golf de Lleó i de fenicis procedents d'Eivissa. La forta presència de ceràmica local a Ullastret ens fa pensar que l'arribada de cultura material forana, tot i que important i significativa, fou poc abundant i potser molt selectiva en aquest moment.

D'altra banda, hem vist com l'element grec continua comerciant amb el sud de la Península Ibèrica, deixant petjades al llarg de tota la costa mediterrània tal com denoten les copes jònies B2. Si tenim en compte que l'àmfora etrusca de la costa alacantina respon a un tipus documentat amb relativa freqüència al sud de França i a Empúries, la podríem interpretar com un testimoni del pas de vaixells grecs en aquesta zona. Aquestes observacions fan interrogar-nos també sobre l'àmfora etrusca de Els Barrancs (Castelló) responent a un tipus

¹⁹⁰ MARTÍN: 1991, p: 21.

¹⁹¹ BOULOUMIÉ: 1982, p: 84.

¹⁹² SANMARTÍ et alii: 1991, p: 86 i 88.

¹⁹³ RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 62.

també força corrent al Mediterrani nord-occidental. En el capítol anterior, hem vist com els fenicis no eren massa favorables a l'exportació de vi d'altri, perquè ells mateixos n'eren productors ¹⁹⁴. Per aquest motiu, podriem apuntar la possibilitat de tractar-se de nou d'una mostra del trànsit grec. D'altra banda, la copa de La Gessera presenta una cronologia que coincideix també amb el pas de vaixells grecs a la zona de l'Ebre. Per aquest motiu, autors com E. Ripoll i E. Sanmartí l'han interpretada com una prova del comerç grec en la ruta cap al sud peninsular ¹⁹⁵.

Cal tenir també present el retrobament de certs elements de bronze d'influència mediterrània en jaciments del Baix Ebre ¹⁹⁶. Es tracta d'una producció local iniciada a principis del segle VI aC i amb continuïtat en el segle següent que presenta trets provinents de la tradició greco-itàlica (grega, etrusca i sud-itàlica), tal com ja vam mencionar en els cas de Mas de Mussols en el capítol anterior. Podem destacar certs elements de l'aixovar funerari com cadenes i penjolls procedents de les necròpolis de Mianes (Santa Bàrbara, Baix Ebre), Can Canyís (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), La Oriola (Amposta, Montsià), el Coll del Moro de la Serra d'Almors (Tivissa, Ribera d'Ebre), a més de Mas de Mussols (La Palma, Tortosa) ¹⁹⁷.

Tot plegat ens fa pensar en la necessitat d'aprofundir els nostres coneixements en una sèrie de punts. En primer lloc, cal mesurar amb més exactitud quina és la influència forana i més específicament grega tant a les terres empordaneses com en la seva ruta cap al sud peninsular. És a dir, quin és el grau de penetració entre la població local, com aquesta es veu influenciada i què n'obtenen els grecs a canvi. D'altra banda, és sabut que la ruta Empúries-Tartessos no es pot fer sense aturades de repòs i de avituallament, fet que podrien demostrar la localització d'importacions gregues en diversos punts de la zona costanera al llarg del segle VI aC. Però, cal aclarir quins són aquests ports i quina és la relació dels mercaders grecs amb la població local.

En referència a l'arribada de importacions etrusques, les investigacions que es realitzin al sud de França ens seran molt beneficioses per a conèixer el comportament dels mercaders etruscs en aquestes terres, en especial al Llenguadoc occidental, on, ara per ara, l'arqueologia denota un volum menor de troballes ¹⁹⁸. En aquest sentit caldria aprofundir també en l'organització de les xarxes comercials etrusques a la zona. És a dir, quins són els circuits de distribució i de redistribució dels productes etruscs. La confirmació de l'existència de factories etrusques al sud de França (com Lattes o Saint-Blaise) significaria noves perspectives a l'hora de conèixer l'estructuració del comerç etrusc a la regió i de comprendre quin fou o quins foren els circuits comercials que van arribar fins a les terres empordaneses.

La carta focceo-massaliota localitzada a Empúries és un testimoni més de la relació existent entre les dues ciutats foccees en aquest moment. Però és important també aprofundir en

¹⁹⁴ MOREL: 1981, p: 487-488.

¹⁹⁵ RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 33.

¹⁹⁶ MALUQUER: 1986, p: 208.

¹⁹⁷ MUNILLA: 1991, p: 107-175.

¹⁹⁸ PY: 1985, p: 85.

la relació de Massalia amb les altres colònies focées d'occident i en especial amb Empúries per a conèixer més bé l'abast i el tipus de lligams que les uneixen durant el segle VI aC.

Finalment, hem vist com excavacions força recents aclareixen la situació d'Eivissa al segle VI aC. Però encara és necessari aprofundir més en el seu comportament en relació amb el Mediterrani central, amb la costa catalana i amb el sud peninsular, així com en aquesta crisi que comporta tants canvis tant en el Mediterrani occidental com en el si de la mateixa Eivissa. Cal conèixer amb més seguretat quin és el comportament econòmic i comercial de l'illa a la segona meitat del segle VI aC, un cop aquesta passa sota l'òrbita d'influència cartaginesa.

En definitiva, podem dir que comptem amb uns bons coneixements generals sobre el que s'esdevé en les nostres terres en aquest moment, però encara tenim moltes mancances. Ben segur que els registres arqueològics corresponents a nivells d'ocupació del segle VI aC en jaciments ibèrics com Mas Castellar de Pontós o altres així com en la mateixa Empúries seran molt fructífers per a la investigació.

CAPÍTOL IV

LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DEL SEGLE V A.C.

1. Les importacions etrusques de l'Empordà

1.1. El material etrusc de la Neàpolis d'Empúries

Del tall estratigràfic número 32, estrat V, en provenen dos fragments d'àmfora etrusca localitzats al 1945 ¹. Es conserven en el Museu Monogràfic d'Empúries sense número d'inventari. (Làm. XXXII, 1).

Els dos fragments tenen una argila negrosa a l'interior i vermellosa a l'exterior, amb un desgreixant groller negre. La superfície és recoberta d'una engalba blanquinosa. Pel que fa a la forma, tenen un llavi allargat i sortint que enllaça directament amb la part superior del cos, sense la presència del coll marcat que hem vist en els exemplars amfòrics anteriors. Les anses són gruixudes i de secció circular ². Sens dubte, aquests trets morfològics corresponen al tipus 4 de M. Py, caracteritzat també per un fons apuntat ³. La seva cronologia oscil·la entre finals del segle VI i el segle V aC, no trobant cap exemplar anterior al 530 aC i documentant-ne els exemplars més tardans a inicis del segle IV aC.

Aquest tipus d'àmfora és conegut en nombrosos punts del litoral sud-gal·lic tal com ens indica M. Py que cita Marsella, Saint-Blaise, Le Grau du Roi, Bessan, Pézénas, Mailhac, Pech Maho, entre d'altres exemples ⁴. Així mateix, podem destacar també els exemplars procedents de la regió de Nîmes, estudiats pel mateix M. Py, i localitzats a l'*oppidum* de La Liquière, al final de la seva fase II (datada en la segona meitat del segle VI aC), a l'*oppidum* de La Font du Coucou en tota la seva fase II (550-500 aC), a la cabana de Saint-Dionisy (cap al 500 aC o l'inici del segle V aC), a l'*oppidum* de Villevieille (amb una cronologia de 525-450 aC) o a l'*oppidum* de Mauressip (430-380 aC) ⁵. Són també nombrosos els fragments localitzats a Lattes (Montpellier) en els seus nivells fundacionals ⁶. No ens manquen tampoc els exemplars procedents de les nostres terres, tal com veurem en les pàgines que segueixen.

Segons E. Sanmartí i F. Martí, els dos fragments d'Empúries van aparèixer juntament amb ceràmica grisa d'Àsia menor i dos fragments de ceràmica de figures negres que ajuden a ubicar cronològicament l'estrat: es tracta d'un fragment d'una copa decorada amb uns ulls profilàctics datable cap a l'últim quart del segle VI aC i un fragment d'una altra copa que sembla pertànyer a l'estil dels Petits Mestres d'entre mitjans i el tercer quart del segle VI aC ⁷. Per tant, podríem datar l'estrat a l'últim quart d'aquest mateix segle.

¹ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 33, nota 54.

² SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 53-55.

³ PY: 1985, p: 78-81.

⁴ PY: 1985, p: 78.

⁵ PY: 1974, p: 113-156, p: 193-199.

⁶ PY; GARCIA: 1993, p: 14

⁷ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 54 i p: 56, fig. 2, p: 57, fig. 3 esq.

En l'excavació inèdita de la mateixa Neàpolis, en el tall estratigràfic 32bis, estrat X, foren trobats, al 1961, sis fragments d'àmfora etrusca: quatre d'informes i dos fragments de paret amb ansa, tots ells amb una argila negrosa, un desgredant groller i recoberts amb una engalba blanquinosa ⁸, tal com constatem en els exemplars del tipus 4 de M. Py ⁹. Es conserven en el Museu Monogràfic d'Empúries sense número d'inventari. (Làmp. XXXII, 2 i XXXIII). En el mateix context arqueològic, s'hi han localitzat uns fragments de *kylikes* de pasta clara amb bandes pintades de color vermell així com un *lekythos* àtic de figures negres que conserva una part de la decoració i permeten una comparació de la nostra peça amb un exemplar semblant procedent de la Necròpoli de Contrada Diana, a Lipari (Itàlia), datat a finals del segle VI/inicis del V aC ¹⁰.

En el mateix estrat X, hi hem individualitzat un vora d'àmfora etrusca amb una argila vermellosa a l'exterior i més aviat grisa a l'interior. Tot i no conservar restes d'engalba blanca, aquestes característiques així com el seu llavi allargat i sortint ens fan pensar en el mateix tipus 4 de M. Py. Per aquest motiu, els fragments d'àmfora etrusca confirmarien la cronologia del *lekythos* àtic de finals del segle VI/inicis del VaC (Làmp. XXXIV,1).

1.2. La Neàpolis al final del segle VI i al segle V aC.

Durant el segle V aC, Empúries esdevé una veritable *polis* grega, desenvolupa un procés d'urbanització intern i aprofundeix els lligams amb la població local. Excavacions recents en el sector sud de la Neàpolis han posat al descobert una muralla datada al segle V aC avançat. A l'interior de la ciutat, en aquest mateix sector meridional, s'han documentat restes d'elements arquitectònics d'un temple, elaborats amb pedra calcària de la regió de Montpel·lier-Nîmes. Aquest temple serà destruït un segle més tard per a deixar lloc a altres construccions, com el temple dedicat a Esculapi ¹¹.

Fruit també de treballs recents, hom ha posat al descobert restes de cases en el sector sud, fora muralles, pertanyents a la població local. Aquesta proximitat entre l'element indígena i el grec mostra una bona relació de convivència i un lent procés d'aculturació que comporta la progressiva hel·lenització d'alguns indígenes ¹². Entre les restes materials corresponents al nivell estratigràfic E-7019, destaquen la gran quantitat d'àmfores púniques, ebusitanes o no, davant d'una feble presència d'àmfora massaliota. Aquest fet indicaria la poca influència de Massalia a Empúries a finals del segle V aC ¹³. La vida d'aquestes construccions fora muralles serà relativament curta. A la primera meitat del segle IV aC es produeix una mena de nova fundació de la *polis* emporitana gràcies a un sinecisme que reuneix sota una mateixa

⁸ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 54.

⁹ PY: 1985, p: 74.

¹⁰ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 54.

¹¹ SANMARTÍ: 1990, p: 399.

¹² SANMARTÍ: 1990, p: 405-406.

¹³ SANMARTÍ et alii: 1986, p: 147-182.

entitat política els emporitans d'estirp hel·lènica i els d'origen ibèric. És per aquest motiu que es construeix una nova muralla davant de la del segle V aC, fet que comporta la destrucció de les cases situades en aquest indret ¹⁴.

1.3. L'àmfora etrusca del Cap de Creus

Al 1971, aquesta àmfora fou trobada casualment per una embarcació local. Segons M.A. Martín, formaria part del carregament d'un vaixell, però les condicions del retrobament han fet impossible la prospecció de l'indret ¹⁵. Es troba al Museu Arqueològic de Girona amb l'inventari 211 558. (Làm. XXXIV, 2)

L'àmfora té una argila marró fosca i un desgredant gruixut i negre ¹⁶. El fet de conservar-se gairebé sencera, a excepció d'una ansa, ens facilita el seu estudi: presenta un llavi allargat i sortint que enllaça directament amb el cos, un fons acabat en punta i unes anses gruixudes. Correspon, doncs, també, al tipus 4 de M. Py ¹⁷ amb una cronologia de finals del segle VI/inicis del IV aC.

1.4. Fragments d'àmfora etrusca procedents de Roses

Aquestes restes foren trobades al 1945, sota l'església de Santa Maria, al sondeig nº1 de la nau lateral nord. S'en conserven 14 fragments que deuen correspondre a dues peces diferents ¹⁸ (Làm. XXXIV, 3).

Té una pasta marró fosca, dura i d'un color gris fosc a l'interior. El desgredant és de mica negra. Alguns dels fragments presenten restes d'engalba blanca. L'únic fragment amb forma correspon a una vora amb un llavi sortint molt allargat i en forma d'ametlla. Tal com apunta M.A. Martín ¹⁹, correspon al tipus 4A de M. Py. Segons el mateix M. Py ²⁰, aquesta forma constitueix l'evolució més tardana de l'àmfora etrusca. Se n'han localitzat pocs exemplars al Midi francès però està ben documentada a la Necròpoli prerromana de Alèria (Còrsega) i a Populònia. La seva cronologia pot oscil·lar entre mitjans del segle V i mitjans del III aC.

El sector de Roses que ha donat el material més antic és el petit turó on es troben les runes de l'església de Santa Maria i la Ciutadella medieval. Entre els materials més destacables podem citar alguns fragments de ceràmica ibèrica pintada, ceràmica àtica (com ara

¹⁴ SANMARTÍ: 1993, p: 88-89.

¹⁵ MARTÍN: 1985, p: 85. MARTÍN: 1991, p: 95-96.

¹⁶ MARTÍN: 1985, p: 85.

¹⁷ PY: 1985, p: 78-81.

¹⁸ MARTÍN: 1982, p: 114, fig. 2.2.

¹⁹ MARTÍN: 1991, p: 96.

²⁰ PY: 1985, p: 81.

una gran hídria de figures rojes datada a l'últim quart del segle V aC), ceràmica pseudo-jònia (datada des del segle V fins al III aC), alguna peça ceràmica massaliota de tipus antic ²¹.

1.5. El primer establiment a Roses

Tal com afirma M.A. Martín, l'escàs material més antic localitzat apuntaria una cronologia de mitjans de segle V aC com a moment inicial de l'establiment. Aquest primer nucli degué ser petit i la població aniria en augment fins a la segona meitat del segle IV aC, moment que correspon al nivell inferior de l'anomenat Barri Hel·lenístic. L'aixecament de les construccions de mitjans del segle III aC va arrasar en gran part el nucli antic, deixant lliures alguns punts aïllats, com ara aquesta zona excavada ²².

La tradició escrita ens parla d'una petita ciutat fundada pels emporitans (Estrabó, III, 4, 8) o bé d'una mítica fundació ròdia anterior a la presència focea (Estrabó, III, 4,8; XIV, 2,10; Escimne 196) ²³. Però l'arqueologia no ha proporcionat fins ara cap testimoni anterior a mitjans del segle V aC. Segons les excavacions, la ciutat viuria el seu màxim esplendor durant els segle IV-III aC, essent després abandonada fins a època romana tardana ²⁴.

Segons defensa J. Ruiz de Arbulo, les condicions portuàries de Rhode dins del golf de Roses són molt superiors a les d'Empúries. Rhode es troba en el punt idoni com a escala en la ruta marítima Nord-Sud després (o abans) dels greus problemes de travessa que presenta el golf de Lleó. A més, la seva situació prop de la Muga, li permet accedir i controlar els passos pirinencs de la Junquera i el Perthus. Però els aiguamolls que la rodegen li fan difícil la comunicació amb les comarques de l'interior. Rhode seria, doncs, un indret de clara vocació marítima ²⁵.

1.6. Les importacions etrusques d'Ullastret

1.6.1. Fragments d'àmfora

A l'angle sud-oest de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu, a la muralla inferior, vèrtex sud-oest, fogata del parament sud, hom ha localitzat uns fragments de llavi, cos i pivot d'àmfora etrusca que podrien pertànyer tots a la mateixa peça. La seva argila és grisa en el nucli central i amarronada a l'exterior, grollera i dura. La superfície és marró-grisosa i el desgredant està compost per partícules brillants, mica negra i punts blancs ²⁶ (Làmin. XXXV). Segons aquestes característiques i la morfologia dels fragments conservats, la peça podria correspondre

²¹ MARTÍN: 1982, p: 113-115.

²² MARTÍN: 1982, p: 115.

²³ RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 62.

²⁴ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 115.

²⁵ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 121 i p: 123-124. RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 62.

²⁶ MARTÍN: 1985, p: 85 i p: 86, fig. 6.

al tipus 4A de M. Py, amb una cronologia que oscil·la entre mitjans de segle V i mitjans del segle III aC ²⁷.

A l'Illa d'en Reixac, al departament 2, estrat V, excavat per M. Oliva al 1945 ²⁸, s'ha localitzat un fragment de vora d'àmfora etrusca (inventari 103 218) (Làm. XXXVI,1). La seva argila és grisa a l'interior i rosada a l'exterior, amb un desgreixant de partícules negres i blanques molt petites. La superfície exterior té una engalba un mica més clara. El seu llavi exvasat i allargat ens fa adscriure la peça al tipus 4 de M. Py ²⁹ amb una cronologia de finals del segle VI/inicis del IV aC. La resta de material localitzat a l'estrat V està compost per ceràmica a mà majoritàriament i, entre la poca ceràmica a torn, hi trobem ceràmica grisa grega d'occident, ibèrica pintada i àmfora púnica ³⁰.

De l'estrat IX del departament 4, excavat també per M. Oliva al 1966 ³¹, procedeixen uns fragments informes d'àmfora etrusca a excepció d'un fragment d'una vora conservada amb l'inventari 106 145 (làm. XXXVI, 2). Tenen una argila d'un color gris clar, rosada tant a l'interior com a l'exterior, amb un desgreixant de granets de mica negra ³². La vora, que té el llavi exvasat i ametllat, ens porta al tipus 4 de M. Py amb una datació de finals del segle VI/inicis del IV aC. Pel que fa al seu mateix estrat, quasi tota la ceràmica és a mà, amb decoració acanalada, de cordons, pentinada i alguna espatulada. La ceràmica a torn es compon bàsicament per restes de dues peces pintades ibèriques ³³.

1.6.2. Aplic de *stamnos*-sítula de bronze

Fou objecte d'estudi per part de M.E. Sanahuja ja fa uns quants anys. Prové del predi nord Subirana, del tall 16, estrat II i medeix 3,3 cm d'alçada i 3,4 cm d'amplada ³⁴. (Làm. XXXVI, 3).

La peça es compon per una base rectangular de subjecció a la vora del recipient i, a continuació, una part superior que en sobresurtia amb dues obertures circulars per on passarien les anses de la sítula. A dalt de tot de l'aplic veiem unes protuberàncies arrodonides, una cada extrem de la peça i una tercera de forma més apuntada a la part central. Pel que fa a la decoració, trobem un doble ornament incís que ressegueix la forma de les obertures i dibuixa, sota d'elles, una fulla d'heura de la qual surten dues tiges que acaben també en unes fulles de la mateixa planta ³⁵.

En el seu estudi, M.E. Sanahuja apunta una semblança de la peça d'Ullastret amb un exemplar procedent de Arbedo (Tessin, Alemanya). Aquest peça presenta la mateixa

²⁷ PY: 1985, p: 81.

²⁸ MARTÍN: 1985, p: 80.

²⁹ PY: 1985, p: 81.

³⁰ MARTÍN: 1985, p: 80.

³¹ MARTÍN: 1985, p: 80.

³² MARTÍN: 1985, p: 81.

³³ MARTÍN: 1985, p: 81.

³⁴ SANAHUJA: 1971, p: 162-164.

³⁵ SANAHUJA: 1971, p: 162.

estructura que el nostre exemplar: una base de subjecció, una part superior amb dues obertures rodones i una decoració a la part de dalt de tot composta de dues fulles amb les puntes enrotllades que surten de la base d'una palmeta situada entremig. La base de l'aplic porta una ornamentació fosa que reproduïx un motiu floral simplificat ³⁶. Segons M. Primas ³⁷, es tracta d'un aplic de *stamnos*-sítula amb dues anses movibles que cal relacionar amb produccions itàliques com ara els exemplars localitzats a les necròpolis de Ca'morta (Como, Itàlia), de Brembate Sotto (Bergamo, Itàlia) i a la de La Certosa (Bologna, Itàlia), datats en la primera meitat o a mitjans del segle V aC. Així mateix, segons aquesta mateixa autora, podem comparar la producció del dipòsit de Arbedo amb aplics més tardans que tenen la part de subjecció i la part superior amb una ornamentació en forma de petxina, com veiem en els exemplars de producció etrusca de les tombes 136 ³⁸ i 136A ³⁹ de la Valle di Pega (Spina), o de les necròpolis de San Raffaele a Todi (Perugia) ⁴⁰ i de Sette Camini a Orvieto (Terni) ⁴¹ corresponents també a tipus de sítules *stamnoides*.

Entre els exemplars semblant a la peça d'Ullastret, podem afegir-hi un aplic procedent de Marzabotto amb una forma rectangular a la base i una part superior amb dues obertures arrodonides per on passaven les anses i acabada amb tres protuberàncies, potser estilitzacions de flors de lotus ⁴². Així mateix, podem destacar també un altre exemplar procedent de la tomba IX de Valle Pupina (Teggiano, Salerno) ⁴³ amb una forma i una decoració molt semblant a la nostra peça i amb una datació de finals de segle VI/ inicis del V aC. De la tomba 26 de la necròpoli de Crocefisso del Tufo (Orvieto, Terni) provenen dos exemplars més, interpretats erròniament com a sivelles de cinturó ⁴⁴, amb una base de subjecció també rectangular però molt més ample del que hem vist fins ara, dues obertures rodones per a les anses i unes protuberàncies a la part superior que recorden les de la peça d'Ullastret.

Als anys 50, M.V. Giuliani Pomes fa un estudi tipològic i cronològic sobre les sítules de bronze trobades a Etrúria que constitueix una obra bàsica de referència i de síntesi sobre el tema ⁴⁵. El tipus de sítula d'època clàssica etrusca que M.V. Giuliani Pomes classifica com a tipus "C" correspon a exemplars amb un cos que recorda la forma del *stamnos*. La seva tècnica metal·lúrgica és la del martellajat en calent de troços sencers de metall tot i que les vores, les anses i els aplics es fabriquen amb la tècnica de la cera fosa i són soldats al cos de la peça. Els aplics amb doble ansa són objecte d'un treball molt acurat i presenten una decoració amb un motiu floral estès arreu de la seva superfície per mitjà d'incisions al voltant de les obertures

³⁶ PRIMAS: 1972, p: 77-78, fig. 1.2, làm. 16.1.

³⁷ PRIMAS: 1972, p: 78-79.

³⁸ ARIAS: 1955, p: 152-153, làm. 90.

³⁹ Mostra dell'Etruria padana, 1960: p: 251, n° 1130 i 1131, làm. LXIX.

⁴⁰ GIULIANI POMES: 1957, p: 48, fig. 28.

⁴¹ GIULIANI POMES: 1957, p: 49, fig. 29, 29a, 30, 30a.

⁴² MUFFATTI: 1969, p: 248, n° 334, làm. IL, b, n° 10.

⁴³ DE LA GENIÈRE: 1968, p: 211, làm. 25, 3.

⁴⁴ BIZZARRI: 1962, p: 110, fig. 35. J. De La Genière en la publicació anterior en fa la interpretació correcta.

⁴⁵ GIULIANI POMES: 1954, p: 149-194. GIULIANI POMES: 1957, p: 39-85.

circulars. De vegades, també presenta una palmeta que no és altra cosa que una estilització d'una flor de lotus, si bé alguna vegada recorda la forma d'una petxina. A la part superior de la peça, trobem dues volutes més o menys esquemàtiques que representarien el rínxol final de la mateixa decoració floral ⁴⁶. Podem constatar, doncs, com aquesta descripció també és aplicable a la peça d'Ullastret, i la podem posar en relació amb aquest tipus de sítules.

Recentment, B. Bouloumié ha reprès una part de l'estudi de M.V. Giuliani Pomes però referint-se només als exemplars trobats a la Gàl·lia i relacionant també l'aplic del dipòsit de Arbedo amb el tipus "C" d'aquest autora ⁴⁷ donant-li una cronologia des de mitjans del segle VI i amb un moment àlgid de la producció al segle V aC. B.Bouloumié concentra el seu estudi en els exemplars procedents de les relacions entre el món hallstattià de l'Europa central i el món mediterrani de la Península Itàlica però també menciona la troballa d'exemplars a Alèria, fruit d'un altre circuit econòmic ⁴⁸. Aquests exemplars provenen de la necròpoli prerromana de la mateixa ciutat, com ara en les tombes 85 i 90, i són atribuïts també a sítules d'aquest mateix grup "C" ⁴⁹. Pel nostre estudi, és interessant, destacar la presència d'aplics que responen a un mateix tipus de producció tant a Alèria com a Ullastret, donada la importància de Còrsega en les relacions marítimes del Mediterrani centro-occidental en el moment que ara estudiem.

1.7. Ullastret al segle V aC.

Excavacions recents en el sector sud-oest del poblat del Puig de Sant Andreu (Tall LL-1) han documentat les primeres construccions de cases de planta rectangular, amb els murs de pedra a la base, fruit d'una segona ocupació de l'indret. La seva cronologia es podria establir dins de la primera meitat del segle V aC, com a data més tardana ⁵⁰, modificant-ne així la cronologia establerta anteriorment de segona meitat del segle VI aC ⁵¹. Segons M.A. Martín, seria en aquest moment quan es fixa de manera definitiva el poblat dalt de l'*oppidum*, que fins ara havia estat ocupat de manera menys intensa ⁵². Hom situa la construcció d'aquestes cases abans de l'aixecament de la primera muralla del poblat, muralla que cal ubicar cronològicament entre la segona meitat del segle V i la primera meitat del IV aC ⁵³.

A partir de l'últim terç del segle VI aC, comencen a arribar a Ullastret les primeres ceràmiques àtiques. M. Picazo distingeix dos períodes d'importacions. Entre el 530 i el 430 aC, les importacions són més aviat escasses. Hi trobem alguns exemplars de l'estil de

⁴⁶ GIULIANI POMES: 1957, p: 39-42.

⁴⁷ BOULOUMIÉ: 1977, p: 31-32. GIULIANI POMES: 1957, p: 39-54.

⁴⁸ BOULOUMIÉ: 1977, p: 3-4.

⁴⁹ JEHASSE: 1973, n° 1592b, làm. 153, n°1803, làm. 152-153, n° 1862, làm. 153.

⁵⁰ MARTÍN: 1990, p: 37.

⁵¹ MARTÍN: 1987, p: 23.

⁵² MARTÍN: 1976-78, p: 187-196.

⁵³ MARTÍN: 1990, p: 37-40.

figures rojes corresponents a pintors com el de Penthesilea, localitzat també a Empúries i a Alèria ⁵⁴ així com al Puig de Benicarló, tal com veurem més endavant. A partir de la segona meitat del segle V aC, però sobretot a partir del seu últim quart, les importacions àtiques formen part d'una producció més industrialitzada i amb una menor qualitat artística ⁵⁵. Tot plegat ens fa constatar una creixent intervenció d'Empúries sobre la vida de la població local.

Pel que fa a l'Illa d'en Reixac, en la seva tercera fase d'ocupació (525-475 aC), hi trobem també importacions àtiques a més d'altres de producció colonial, com les pseudo-jòniques i les grises gregues d'Occident que també es documenten al Puig de Sant Andreu ⁵⁶. Entre les àmfores, destaquem les íbero-púniques i algun exemplar de fenicio-púnica i de massaliota. Una producció molt típica d'aquesta fase és la ceràmica tosca feta a torn, gris i de pasta grollera, amb un ús bàsicament culinari. El seu temps de producció és molt curt ja que a inicis del segle V aC ja no es realitza ⁵⁷. Pel que fa a l'urbanisme, les cases conserven la mateixa estructura que en la fase anterior (fase Illa II). Però sondejos estratigràfics recents (A1 i C'01) documenten un abandonament temporal de l'assentament com a lloc d'hàbitat entre la fi del primer quart del segle V i inicis del IV aC, moment en què hi hauria una reurbanització de l'indret ⁵⁸.

2. Les importacions etrusques del País Valencià

2.1. El Vilarroig (La Jana, Castelló)

A. Oliver ⁵⁹ és qui ens dona notícies sobre aquest jaciment, assenyalant la recollida d'una vora d'àmfora etrusca. Presenta una forma ametllada amb un petit entrant en la part inferior. La pasta és marró, granulosa, de tacte arenós i amb un desgreixant de petites barres de augita, micaci i càlcic. Per la seva forma, podem dir que correspon al tipus 4 de M. Py, que ja hem estudiat anteriorment, amb una cronologia general que oscil·la entre finals del segle VI i inicis del IV aC ⁶⁰ (Làrn. XXXVII, 1).

El jaciment se situa en la plana prelitoral de La Jana-Sant Mateu, vora una antiga llacuna, actualment dessecada i cultivada, a uns 23 km de la costa en línia recta. Hom hi va realitzar treballs de prospecció i sondejos estratigràfics on es va posar al descobert una paret de maçoneria realitzada amb carreus de pedra calcària. Aquest poblat tant sols presenta un sol nivell d'ocupació. Entre el material localitzat destaquem les ceràmiques d'importació àtica de

⁵⁴ PICAZO: 1977, p: 126.

⁵⁵ PICAZO: 1977, p: 126-129.

⁵⁶ LOPEZ MELCION et alii: 1986-89, p: 58. MARTÍN: 1976-78, p: 191-192.

⁵⁷ LOPEZ MELCION et alii: 1986-89, p: 58.

⁵⁸ MARTÍN: 1987, p: 21.

⁵⁹ OLIVER: 1986, p: 222.

⁶⁰ PY: 1985, p: 78-81.

vernís negre i de figures roges, a més de la vora d'àmfora etrusca. Segons A. Oliver, es tractaria d'un petit assentament, possiblement de caràcter agrícola, amb una datació de segle V aC, potser dins de la seva segona meitat, tal com indicaria el material d'importació ⁶¹.

2.2. El Cabanyal-Malvarrosa (València)

En els anys 1983-84, el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal de l'Ajuntament de València va realitzar unes prospeccions submarines en les platges de El Cabanyal i de la Malvarrosa al nord de la ciutat. Entre el material localitzat, podem destacar una sèrie de fragments d'àmfores etrusques, dos dels quals ja hem analitzat en el capítol referent al segle VI aC.

En primer lloc, trobem un fragment que conserva part de la vora i de l'inici de l'ansa conservat amb l'inventari Malv. 83-22 ⁶² (Làm. XXXVII, 2). La pasta és d'un color gris clar a l'interior i marró clar a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és molt abundant i fi d'arenas moltes, guixut de cristalls de quars, esquist i pedretes amb algunes partícules de mica daurada. Segons els seus investigadors ⁶³, presenta similituds amb el tipus 4 de M. Py ⁶⁴, però també podria pertànyer a la sèrie "A" de G. Marchand, sostsgup "e", tot i que també presenta similituds amb les vores de la sèrie "C" ⁶⁵.

Troblem també un fragment d'ansa amb part del cos amb l'inventari Malv. 83-27 (Làm. XXXVII, 3). La pasta és de color negre al nucli i marró clar a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és abundant i fi de puntets blancs, de quarsita transparent i esquist⁶⁶. El fragment d'ansa amb l'inventari Malv. 83-25 ⁶⁷ (Làm. XXXVII, 4) té la pasta i el desgredant amb les mateixes característiques que la peça anterior Malv.83-27.

Amb l'inventari Malv. 83-28 ⁶⁸ (Làm. XXXVII, 5), trobem una ansa i part del cos d'una altra àmfora. La pasta és negre al nucli i marró fosc a l'exterior. El desgredant és molt abundant, guixut de pedretes i fi de arenas, quarcita i augita o esquist amb algunes partícules de mica de coure. Aquestes característiques podrien ser assimilades a les del tipus 4 de M. Py i a la sèrie "A" de G. Marchand ⁶⁹.

L'ansa sencera conservada amb una part del cos i amb l'inventari Malv. 83-29 ⁷⁰ (Làm. XXXVII, 6) té la pasta compacta i porosa i d'un color taronja fosc. El desgredant és molt abundant, guixut de pedretes i de mineral negre (esquist o augita) i fi d'arenas de colors i

⁶¹ OLIVER FOIX: 1994, p: 469-472.

⁶² FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.4.

⁶³ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327.

⁶⁴ PY: 1985, p: 78-81.

⁶⁵ MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154 i 157.

⁶⁶ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.8.

⁶⁷ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.9.

⁶⁸ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.11.

⁶⁹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁷⁰ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.10.

de mica daurada o de coure. Hom assimila aquests trets als del tipus 4 de M. Py i a la serie "A" de G. Marchand ⁷¹.

Trobem també un fragment del cos i l'inici de l'ansa d'una àmfora amb l'inventari Malv. 83-30 ⁷² (Làm. XXXVIII, 1). La pasta és d'un color taronja fosc. El desgredant és fi, d'arenes de diferents colors, d'esquist i d'alguns cristalls de quars transparent. Presenta partícules de mica daurada i és més compacta i depurada en la seva factura. Així mateix, hom l'assimila al tipus 4 de M. Py i a la serie "A" de G. Marchand ⁷³.

Amb l'inventari Malv. 83-31 ⁷⁴ (Làm. XXXVIII, 2), es conserva un fragment de vora amb una part del cos de l'àmfora. La pasta és de color gris fosc al nucli i clar a l'exterior, porosa i poc compacta. El desgredant és molt abundant i gruixut de pedretes i fi d'arenes, de quarsita, d'esquist o d'augita i de partícules de mica de coure. Hom la relaciona amb el tipus 4 de M. Py i la serie "A" de G. Marchand ⁷⁵.

Conservem un fragment de vora amb una part del cos ⁷⁶ amb l'inventari Malv. 83-34 (Làm. XXXVIII, 3). La pasta és de color gris fosca en el nucli i marró a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és molt abundant i gruixut amb pedretes, quarsites, augita i alguna partícula de mica de coure. Per aquestes característiques, hom l'assimila al tipus 4 de M. Py i a la serie "A" de G. Marchand, sots-grup "d" ⁷⁷.

La peça amb l'inventari Malv. 83-35 correspon a un fragment de vora amb l'inici de l'ansa ⁷⁸ (Làm. XXXVIII, 4). La pasta és d'un color gris fosc en el nucli i marró clar a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és abundant i gruixut d'arenes, esquist i quars transparent (algunes pedres fan 1cm de diàmetre) i algunes partícules de mica daurada. Per aquestes característiques, els seus estudiosos l'assimilen a la sèrie "A" de G. Marchand, sots-grup "d" i al tipus 4 ò 3A de Py ⁷⁹, tot i que la forma ametllada de la vora i la falta de coll marcat fa que nosaltres ens decantem més aviat pel tipus 4.

Trobem també un fragment de vora amb una part del cos i amb l'inventari Malv. 84-20 ⁸⁰ (Làm. XXXVIII, 5). La pasta és de color taronja a l'exterior i gris clar al nucli. El desgredant és semblant al del fragment Malv. 83-30 i presenta alguns nòduls d'argila cuïta i petits esclats de mica daurada. Segons aquests trets, hom l'adscriu a la sèrie "A" de G. Marchand, sots-grup "d" i al tipus 4 ò 3A de M. Py ⁸¹. Igual que en la peça anterior, creiem

⁷¹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p:145-146.

⁷² FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.5.

⁷³ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁷⁴ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 5.13.

⁷⁵ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁷⁶ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 5.14.

⁷⁷ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154 i 157.

⁷⁸ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.3.

⁷⁹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327. PY: 1985, p: 74-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154 i 157.

⁸⁰ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.6.

⁸¹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327. PY: 1985, p: 74-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154, 157.

que la forma ametllada i sortint de la vora, així com l'aparent manca de coll marcat ens acosta més al tipus 4 d'aquest autor.

Finalment, entre el material etrusc, destaquem un fragment de vora amb l'inventari Malv. 83-32 ⁸². La pasta és de color gris fosc al nucli i marró fosc a l'exterior de característiques semblants a la peça amb l'inventari Malv. 83-28. Hom l'assimila al tipus 4 de M. Py i a la serie "A" de G. Marchand ⁸³.

Veiem doncs com la major part de peces semblen adscriure's al tipus 4 de M. Py. Per tant, i tal com apunten els seus mateixos investigadors, podem apuntar una cronologia general de segle V aC ⁸⁴.

Malauradament, aquest jaciment ha estat víctima de nombroses expoliacions. A més, l'escassa visibilitat de les aigües en fa difícil l'excavació. Les troballes ceràmiques abracen fins a l'època romana, tot i que la major part corresponen a tipus fenicis, grecs, púnics, ibèrics i, tal com hem estudiat, etruscs. Segons els seus investigadors, estariem davant d'un embarcador o punt d'aiguada i, per tant, a causa de la llarga perduració del jaciment i de la conseqüent barreja dels materials, és molt difícil definir una cronologia concreta ⁸⁵.

Entre el material grec recollit a El Cabanyal-Malvarrosa, podem destacar àmfores a "la brosse" (datades cap al 540 aC), greco-orientals (datades al segle VI/V aC), corínties (de finals del segle VI/inicis del V i del segle IV aC) i massaliotes (de finals del segle VI/inicis del V aC) ⁸⁶. Pel que fa a les àmfores fenícies, s'hi han localitzat dos exemplars del tipus Mañá-Pascual datats al segle V aC ⁸⁷.

Tal com apunten A. Fernández, C. Gómez i A. Ribera les troballes datades a partir de finals del segle VI aC són més abundants que les de cronologia anterior i, per tant, cal relacionar la seva arribada amb el comerç procedent d'Empòrion i de Massàlia. Tot i això, segons ells, no hauríem de descartar el paper del Mediterrani central com a altre protagonista d'aquest comerç així com el paper actiu de la zona de l'Estret tal com ens indiquen les dues peces que en procedeixen ⁸⁸.

⁸² FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325.

⁸³ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁸⁴ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 327. RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1121.

⁸⁵ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 317. RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1115.

⁸⁶ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 318-323.

⁸⁷ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 327-328.

⁸⁸ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 331.

3. El material etrusc d'Eivissa

3.1. Placa rectangular d'os

Fou localitzada a principis de segle a la necròpoli de Puig des Molins, però en desconeixem el context arqueològic i la localització exacta ⁸⁹. Prové de la col·lecció Vives, però actualment es conserva en el Museo Arqueológico Nacional amb l'inventari 321 ⁹⁰ (Làmin. XXXVIII, 6).

Les seves mides són 6,9 cm de llarg, 8,5 cm d'alçada i 0,3 cm de gruix màxim. M.E. Aubet és qui n'ha fet un estudi més complet. Es tracta d'una placa rectangular d'os, lleugerament còncaua en la part decorada, que devia servir com a peça ornamental d'alguna capsa o cofret de fusta. Té representada una esfínx jaient, emmarcada per tres línies en relleu, amb un cos i unes proporcions poc esbeltes. La figura té trets d'inspiració grega, amb els llavis petits i l'ull i el nas marcats. Porta una corona o diadema indicada per línies oblíquies, que li aguanta el cabell que baixa per l'espatlla. Tal com és característic en les esfínx gregues, l'ala arrenca de l'espatlla i apareix alçada cap enrera sense mostrar la corbesa de l'extrem de les ales, segurament degut a la manca d'espai. El cos de l'esfínx, que no descansa directament sobre el terra, i les errònies proporcions del cos, sobretot en la seva part posterior, denoten una escassa qualitat artística de la peça, probablement a causa d'un error de càlcul en el disseny de l'animal. El seu artesà sembla que hagi volgut adaptar l'esfínx a les dimensions de l'espai rectangular, aconseguint així un cos deformat ⁹¹. Tot i els seus trets grecitzants, els errors d'estil i de proporcions fan que M.E. Aubet descarti la peça com una producció grega. Segons ella ⁹², la peça presenta força semblances amb les produccions etrusques del període clàssic antic definit per Y. Huls, caracteritzat per una tècnica mediocre i manca d'inspiració ⁹³.

Més recentment, M. Martelli ha reprès l'estudi de les caixetes d'os i d'ivori d'època tardo-arcaica diferenciant-ne quatre grups de producció vulcent datats entre la segona meitat del segle VI i el primer terç del V aC ⁹⁴. L'últim d'aquests grups recull exemplars que no segueixen la mateixa seqüència estilística d'influència greco-jònia dels anteriors. Té una iconografia i un estil que mostra clarament una influència diferent, aticista, de transició entre les peces tardo-arcaiques i les severes que mostraria la búsqueda de renovació estilística en el món grec. La seva cronologia se situa cap al 480-470 aC. La mateixa M. Martelli adscriu la peça d'Eivissa dins d'aquest quart grup ⁹⁵.

⁸⁹ AUBET: 1973, p: 64-68.

⁹⁰ GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 296-297.

⁹¹ AUBET: 1973, p: 64-68.

⁹² AUBET: 1973, p: 64-68.

⁹³ HULS: 1957, p: 194.

⁹⁴ MARTELLI: 1985, p: 207-248.

⁹⁵ MARTELLI 1985, p: 235-236.

A Etrúria, l'ús del marfil és desconegut abans del període orientaltzant al segle VII aC. A partir d'aquest moment, trobem peces de marfil importades de tallers del Mediterrani oriental, d'altres sorgides de tallers orientals establerts a la Península Itàlica i d'altres fruit d'un artesanat local, tal com mostra la nombrosa sèrie de marfils localitzada de Praeneste. Entre els altres indrets on se n'han localitzat podem citar Caere, Marsiliana d'Albegna, Populonia o Chiusi. Els artesans etruscs segueixen molt de prop els prototipus orientals i no és fins al segle VI aC que constatem un estil pròpiament etrusc a partir de les influències jòniques. Tot i això, a partir d'aquest moment, la decoració sembla empobrir-se donant un estil més auster i, en molts casos, l'os substitueix el marfil ⁹⁶.

És important mencionar l'estudi de M. Martelli sobre la distribució d'aquestes peces. Són nombroses les troballes en territori grec i fenicio-púnic, gràcies a l'organització dels mercaders grecs i fenicis, respectivament, per a la comercialització d'aquests productes etruscs en les seves terres. Per tant, la presència de plaquetes d'os o d'ivori, entre el 530 i el 474 aC, en indrets com Tharros, Nora, Xipre, Malta i Eivissa, s'han d'atribuir al comerç entre púnics i etruscs i a la organització dels mercats púnics, en un moment en que l'àrea tirrènica és encara un espai de mobilitat marítima i d'intercanvis comercials ⁹⁷. D'altra banda, aquest tipus d'exportacions s'han de relacionar amb un canvi en el si de la societat etrusca. Durant el segle VI aC, hem vist com les exportacions etrusques es referien bàsicament a productes agrícoles i a la vaixel·la de taula. Però ara ens trobem davant d'unes mercaderies que ja no provenen tant de l'activitat del camp sinó d'uns tallers urbans dedicats a l'artesanat artístic (produccions metal·lúrgiques, caixetes de fusta revestides d'os o d'ivori). Segons M. Martelli, aquest fet es deu a un canvi en la relació camp/ciutat i a un estil de vida cada cop més urbà que aprecia més aquesta mena de productes ⁹⁸.

3.2. La necròpoli de Puig des Molins

A partir de l'últim terç del segle VI aC, l'arqueologia reflecteix una sèrie de canvis a la necròpoli de Puig des Molins. La introducció del ritu de la inhumació comporta un nou tipus d'enterrament: els hipogeus. Es tracta de cambres sepulcral·s subterrànies tallades a la roca calcària a les quals s'accedeix per una entrada en forma de pou, en general poc profund i de forma rectangular. La porta d'accés és rectangular i es tanca amb una gran llosa. Les cambres tenen, en general, una planta rectangular. Els sarcòfags eren adossats als murs laterals de la cambra, essent entre dos i quatre el nombre de sarcòfags més freqüent trobat dins una mateixa cambra. La utilització dels hipogeus amb pou d'accés és freqüent en altres àrees

⁹⁶ AUBET: 1971, p: 19-20.

⁹⁷ MARTELLI: 1985, p: 237-238.

⁹⁸ MARTELLI: 1985, p: 238-239.

púniques tal com s'ha documentat en diferents sectors de la necròpoli de Cartago, a Nora (Sardenya) o a Malta ⁹⁹.

Els hipogeus més antics de Puig des Molins, localitzats en el solars nº 10-12 del carrer de Lleó, tenen unes dimensions més grans i són construïts de manera més acurada. A partir dels materials localitzats, comuns en tota l'àrea púnica, hom relaciona aquests conjunts funeraris amb el Mediterrani central i els ubica cronològicament dins de la segona meitat del segle VI aC. Tot aquest grup representa un grup aïllat de la necròpoli ja que al seu voltant no hem trobat cap altre sepultura contemporània, ni anterior o posterior ¹⁰⁰.

Un altre tipus d'enterraments documentats són els de fossa, situats en els espais entre els pous d'accés als hipogeus. Són tallades a la roca amb unes mides una mica superiors a les d'un cadàver humà i, en general, són cobertes per unes lloses de pedra. Aquestes fosses, però, presenten un aixovar més pobre que els hipogeus, fet que fa preguntar-nos sobre una possible diferència socio-econòmica entre els dos tipus d'enterrament ¹⁰¹. Així mateix, hom ha localitzat també una sèrie d'enterraments en àmfora datats als dos primers terços del segle V aC. En general les àmfores eren utilitzades per a enterraments infantils i podia respondre tant al ritus d'incineració com al d'inhumació ¹⁰².

Pel que fa a la quantitat i a la composició dels aixovars funeraris, també notem uns certs canvis com ara un augment del nombre d'objectes dipositats, així com una major qualitat i varietat. Entre el material localitzat, podem destacar una varietat en les peces ceràmiques de caràcter domèstic, essent tant de producció ebusitana com importades. També hi trobem elements de caràcter votiu com ara figures de terracuita, navalles d'afeitar de bronze, ous d'estruç decortats o utensilis relacionats amb la professió del difunt. Entre els elements de caràcter personal, hi trobem joies diverses de plata i or (arracades, braçalets, anells, collars), denes de collar de pasta vítria, però també amulets i escarabeus egipcis ¹⁰³.

Els canvis documentats en el ritus i mobiliari funeraris es relacionen amb la influència exercida per Cartago en el Mediterrani central i també a Eivissa. Hom interpreta la inhumació d'individus en tombes costoses com a l'enriquiment d'una part de la població i l'arribada de comerciants cartaginesos amb costums diferents ¹⁰⁴. Més endavant ja tractarem de forma més extensa tota aquesta qüestió.

⁹⁹ FERNÁNDEZ: 1986, p: 158-159. RAMON: 1985, p: 76-78.

¹⁰⁰ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 78-88. COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 333

¹⁰¹ RAMON: 1985b, p: 78. FERNÁNDEZ: 1986, p: 160.

¹⁰² RAMON: 1985b, p: 78. FERNÁNDEZ: 1986, p: 164.

¹⁰³ RAMON: 1985b, p: 79. COSTA, FERNÁNDEZ: 1992, p: 333. TARRADELL, FONT: 1975.

¹⁰⁴ GÓMEZ BELLARD: 1991b, p: 111.

4. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda

4.1. Figureta de bronze

Es tracta d'una petita figura de bronze conservada al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 1273. Prové de la col·lecció Bordes, però A. García y Bellido afirma que fou localitzada a Empúries, si bé en desconeixem el context arqueològic i el lloc del seu retrobament ¹⁰⁵ (Làrn. XXXIX, 1, 2).

La peça medeix uns 8,5 cm d'alçada. Es tracta d'una làmina retallada esquemàticament que defineix una silueta masculina en actitud de marxa cap a l'esquerra. Té el cos nu amb una representació esquemàtica dels genitals i amb restes d'haver portat gravats els dos pits i el forat umbilical. Les cames són rectilínies, que s'obren en compàs i sense moldejar. De les plantes dels peus, veiem sortir-ne unes tiges verticals destinades a subjectar la peça de manera fixe sobre una base. Els braços estesos se separen del cos gairebé perpendicularment; l'esquerre apareix trencat en el seu inici i el dret mostra, en el seu extrem, restes d'un forat petit per on degué passar una petita llança, per exemple. El cap apareix representat de perfil, de manera molt esquemàtica, i s'hi pot reconèixer el nas i el mentó. Una mena de mitja lluna sobre el cap representaria el casc amb la cimera ¹⁰⁶.

La nostra figureta es pot relacionar perfectament amb exemplars semblants localitzats en la Península Itàlica. G. Colonna, en un estudi sobre bronzes votius umbrosabèl·lics, en recull uns quants, incluint el nostre, inserint-los dins la sèrie "B" i "C" ¹⁰⁷. Aquestes sèries es caracteritzen per figures nues representant el déu Mart. Totes presenten un moviment cap a l'esquerra, porten casc, les dues mans abaixades i, a la mà dreta, hi subjecten una llança. La diferència fonamental entre les dues sèries rau en la forma del casc, si bé les figures de la sèrie "C" són més esquemàtiques, tal com observem en l'exemplar d'Empúries. En efecte, el casc de les peces de la sèrie "B" té una mena de cua a la part final representada amb una línia corba, mentre que els cascs de la segona sèrie tenen una forma semi-circular amb el marge inferior rectilini. G. Colonna situa la producció de les dues sèries a l'Umbria meridional i interpreta l'exemplar d'Empúries com a conseqüència de l'exportació ¹⁰⁸. Uns anys més tard, E. Richardson fa un nou estudi de conjunt sobre els bronzes votius etruscs. En el seu apartat sobre soldats umbres geomètrics de l'època arcaica tardana (serie C, grup 6B), de finals del segle VI/inicis del V aC, retrobem les figuretes semblants a la nostra i una nova llista d'exemples que completa la de G. Colonna ¹⁰⁹.

¹⁰⁵ GARCÍA Y BELLIDO: 1934, p: 303-320.

¹⁰⁶ GARCÍA Y BELLIDO: 1934, p: 308-310.

¹⁰⁷ COLONNA: 1970, p: 96-99, n° 261-263-264-266-267-268-269-271-273-275-276-279-281, làrn. LXIX-LXX. El número 281 correspon a la figureta d'Empúries.

¹⁰⁸ COLONNA: 1970, p: 99

¹⁰⁹ RICHARDSON: 1983, p: 194.

Segons G. Colonna, durant els segles VII i VI aC, les poblacions de la zona umbra són passivament receptives davant dels dos poderosos focus de cultura més pròxims: els etruscs i els picens. Però aquesta situació canvia al segle V aC. Des de la segona meitat del segle VI aC i, en especial, cap al 500 aC, hom constata un augment notable de les importacions d'objectes artístics etruscs acompanyat d'una incipient activitat de tallers locals, sobretot pel que fa a la plàstica, durant tot el segle V i fins a inicis del IV aC. Són abundants i típicament umbres les figuretes esquemàtiques, repetides en sèries inacabables, en relació amb les menys nombroses estatuets amb un major compromís estilístic ¹¹⁰. Així, en moment en què Etrúria viu l'inici del seu decliu polític i una època d'expansió artística amb poca inventiva i productivitat, veiem desenvolupar-se una sèrie d'escoles locals amb un estil propi però seguint una inspiració del repertori etrusc contemporani, com és el cas del nord d'Etrúria, de la vall del Po i de l'Umbria ¹¹¹.

4.2. Fragment d'un figura femenina de bronze

Es tracta d'una peça de bronze conservada en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya (Làmin. XXXIX, 3). Segons M. Almagro i A. García Bellido, procedeix d'Empúries tot i que també en desconeixem el context arqueològic així com la localització concreta del seu retrobament ¹¹².

En conservem tant sols la meitat inferior. Les cames indiquen una direcció de la figura cap a l'esquerra. La representació d'una faldilla ens indica que es podria tractar d'una figura femenina. Sota cada peu, hi retrobem una tija vertical per a sostenir de manera fixa la figura sobre una base. Donada la poca informació que ens pot donar el fragment conservat, es fa difícil fer-ne una anàlisi i una interpretació acurada ¹¹³. Tot i això, analitzant el repertori figuratiu dels bronzes etruscs, constatem la presència d'un tipus femení, amb els membres filiformes i una faldilla llarga fins a mitja cama com ara la figura que es conserva a la Bibliothèque Nationale amb el número 212 i datada en la primera meitat del segle V aC ¹¹⁴, si bé aquesta presenta en el vestit una decoració vertical.

El grup 3B de la sèrie "C" de les cores d'època arcaica tardana de l'estudi de E. Richardson recull aquestes figuretes femenines en actitud de marxa (*walking korai*), fruit de produccions locals de l'Umbria ¹¹⁵. Es tracta de figures primes amb la cara sòbria, el coll curt, les espatlles altes i estretes, un cos estret amb els pits petits i alts, cames i braços exageradament

¹¹⁰ COLONNA: 1970, p: 23.

¹¹¹ RICHARDSON: 1983, p: 180.

¹¹² ALMAGRO: 1949b, p: 101. GARCÍA Y BELLIDO: 1941, p: 223, fig. 25.

¹¹³ El magatzem del Museu Arqueològic Nacional de Catalunya es troba en període de reestructuració. Per aquest motiu no hem pogut accedir a la peça ni fer-ne un estudi més precís, especialment en referència a una possible resta de decoració incisa en el vestit, tal com es dona en els exemplars estudiats a continuació.

¹¹⁴ ADAM: 1984, p: 169-170, n° 250.

¹¹⁵ RICHARDSON: 1983, p: 308.

llargs, el cabell curt o recollit enrera. El vestit és curt fins a mitja cama o, a vegades, fins una mica més avall, sense cinturó i sovint porten sabates acabades en punta. Les figures estan dibuixades per a ser vistes de tres quarts. Els braços es balancejen cap a diversos angles i, sovint, la mà dreta sosté una fruita o un ocell. Entre els exemplars mencionats per E. Richardson, podem esmentar una figura conservada en el Museu de Villa Giulia o bé la del Staatliche Museen de Berlín ¹¹⁶.

Donada la petitesa del fragment conservat, pot semblar, doncs, molt aventurat adscriure la peça d'Empúries dins d'aquesta producció itàlica. Tot i això, és interessant veure-hi una relació amb el mateix marc productiu i cultural que la figura del guerrer de bronze estudiada anteriorment. La manca d'informació sobre el seu context arqueològic representa un altre impediment per a una interpretació més precisa.

4.3. Core de bronze

Es tracta d'una figura femenina de bronze que prové de la col·lecció Cazurro. En desconeixem completament la seva actual localització. Al 1931, García y Bellido afirmava que podria provenir d'Empúries o de la regió i en fa una descripció a partir d'una fotografia ¹¹⁷. Més tard, el mateix autor torna a mencionar la peça assegurant que aquesta no prové d'Empúries ¹¹⁸. No cal afegir que no tenim cap mena d'informació sobre el moment i el context arqueològic del seu retrobament. Aquestes informacions confuses ens obliguen a considerar el comerç d'antiguitats com una altra possible via d'arribada de la peça en les nostres terres. Per tot plegat, ens és impossible de valer-nos de la peça per a la interpretació històrica. Tot i això, em sembla interessant considerar-la en aquest estudi i fer-ne una anàlisi.

La figureta de bronze representa una dona dreta, en actitud frontal. Va vestida amb un quitó amb mànigues, decorat amb unes línies de punts i amb unes ratlles verticals que podrien indicar els plecs de la roba. El vestit la cobreix des de les espatlles i el coll fins als turmells, i li deixa els peus al descobert. Els braços es troben separats del cos; la mà esquerra aguanta el vestit i, la dreta, separada del cos, la té oberta. Tot i la mala qualitat de la fotografia publicada, veiem uns ulls grans i ametllats, uns llavis gruixuts i unes orelles força baixes. En general, la figura és esvelta i els membres estan ben proporcionats entre si. Vista de perfil, però, la figureta presenta uns trets ben diversos. Apareix aixafada com si estigués retallada en una làmina, accentuant exageradament la seva alçada. El cap té un perfil informe: la barbeta, sortint i pronunciada, enllaça amb el llavi i baixa fins al coll seguint una corba contínua. Observem una gorra punxeguda que deixa al descobert una corona de rissos poc moldejats i

¹¹⁶ RICHARDSON: 1983, p: 318, nº 6, fig. 759-760, p: 319, nº 14, fig. 763.

¹¹⁷ GARCÍA Y BELLIDO: 1931, p: 133-134.

¹¹⁸ GARCÍA Y BELLIDO: 1934, p: 305, nota 2.

unes orelles molt acusades. Els peus conserven les seves dimensions normals però semblen molt llargs degut a l'aixafament dels membres inferiors ¹¹⁹ (Làm. XL, 1).

Entre el repertori de les figuretes femenines etrusques d'època arcaica tardana (finals del segle VI/inicis del V aC), trobem un exemplar que fou robat del Museo Civico de Bologna i que mostra unes certes semblances amb la nostra peça. Referint-nos a la seva anatomia, té unes orelles enormes molt baixes, la cara oval, un perfil punxegut, uns ulls grans i ametllats, una barbeta punxeguda. Té el coll llarg i les espatlles amples. Vist de perfil, el cos és alt i prim. Pel que fa a la vestimenta, és interessant observar les semblances amb la nostra figura. El vestit és llarg i sense cinturó, amb mànigues llargues fins als colzes i estretes. Té unes incisions verticals ondulades a nivell dels pits i dels braços que indiquen els plecs, igual que unes línies corbes del vestit. Unes línies de punts incises constitueixen el motiu decoratiu del vestit. Igual que en la peça d'Empúries i que en d'altres contemporànies, la mà esquerra agafa el vestit amb els quatre dits al davant i la mà dreta és oberta, amb el palmell girat cap endintre i cap a baix. Aquesta figureta correspon a la sèrie "A", grup 3D de E. Richardson que fa referència a produccions de figuretes femenines d'influència jònia ¹²⁰. Aquestes figuretes femenines s'inscriuen dins del marc de les produccions d'època arcaica tardana, de finals del segle VI/inicis del V aC, en que trobem altres sèries femenines de característiques semblants com són les produccions locals o les severes ¹²¹.

4.4. Lleó etrusc de bronze

Prové d'Empúries on fou localitzat durant la Guerra Civil amb motiu d'uns moviments de terra amb finalitats militars. Probablement va aparèixer a l'extrem sud de la muralla romana, prop de la necròpoli arcaica. Actualment forma part de la col·lecció privada de la Sra Pilar Callarisa, veïna d'Ulldecona (Montsià, Tarragona) ¹²² (Làm. XL, 2; XLI).

La peça es troba en bon estat de conservació. Des del musell fins a la cua, medeix uns 6,5 cm de llargada. Es tracta d'una figureta massissa que va ser fosa en un motlle bivalve, tal com s'observa a partir d'alguna diferència entre les dues parts. El lleó té el cap alçat i la boca oberta. Té el cos allargat i es troba en posició immòbil, però amb les potes del darrera doblegades. La cua apareix doblegada però lliure i sense tocar el pla de base de l'animal ¹²³.

Figuretes com la nostra són freqüents en el repertori etrusc. Entre els nombrosos exemples, podem citar un petit lleó ajagut amb la boca oberta procedent de San Martino in Gattara (Brisighella, Emilia) interpretat com un adorn d'una petita cista o d'un canelobre ¹²⁴.

¹¹⁹ GARCÍA Y BELLIDO: 1931, p: 133-136. L'autor ens adverteix que, a causa de les males condicions del negatiu, la fotografia referent al perfil de la figura ha estat retocada.

¹²⁰ RICHARDSON: 1983, p: 289 i p: 290-291, fig. 689.

¹²¹ RICHARDSON: 1983, p: 275.

¹²² MALUQUER: 1976, p: 169-174.

¹²³ MALUQUER: 1976, p: 169-174.

¹²⁴ ARIAS: 1953, p: 227, nº 3, fig. 6.

Així mateix, trobem un altre lleonet ajegut procedent d'Arezzo (Toscana) utilitzat com a element decoratiu d'un estri de bronze ¹²⁵. De la Tomba del Guerriero de Vulci, prové un *lebes* amb el fons umbilicat i una sèrie de petits lleons de bronze, en posició estant i amb la boca oberta, sobre la vora de la peça ¹²⁶. A la necròpoli de Crocefisso del Tufo a Orvieto, hom hi ha localitzat dotze lleonets de bronze, en posició immòbil, la boca oberta i amb la cua doblegada, que podrien decorar la base d'un canelobre ¹²⁷. Igualment, de la necròpoli de Podere il Casone (Populonia), provenen quatre lleons també ajeguts, amb la boca oberta i les cues doblegades cap amunt ¹²⁸.

W.L.L. Brown, en el seu estudi sobre lleons etruscs, tracta aquest tipus de figuretes emprades com a ornament d'algun objecte de bronze. Ell mateix dóna una llista més àmplia d'exemplars procedents de diversos indrets d'Etrúria, així com d'altres de conservats en diversos museus europeus ¹²⁹. Segons ells, tots aquests lleons són força semblants entre ells. Han estat fosos sòlidament amb motlles de dos valves, sense que hom acabés de perfilar-ne els detalls. Apareixen lligats als articles que decoren mitjançant una soldadura. El seu centre de producció podria ser Vulci i la seva cronologia estaria dins del segle V aC, més aviat en els seus inicis ¹³⁰.

B.F. Cook també ha estudiat aquesta mena de peces i, en la seva publicació, també completa la llista d'exemplars coneguts ¹³¹. Segons ell, a partir de la localització de molts dels exemplars coneguts, podríem apuntar la situació del taller productor més aviat en algun punt d'Etrúria central. La producció d'aquests lleonets decoratius està molt lligada a la dels bols umbilicats ja que aquestes figuretes en són sovint un element decoratiu. Els bols en qüestió també semblen indicar la localització dels seus tallers productors a l'Etrúria central, ja que se n'han localitzat nombrosos exemplars a Populonia, a Chiusi, a Bisenzio, a Monteleone (Spoleto) i, especialment a Orvieto. Pel que fa a la seva cronologia, seguint B.F. Cook, els lleonets i els bols no apareixen mai en contextos anteriors a mitjans del segle VI ni tampoc en moments posterior a inicis del segle V aC ¹³².

Tot i conèixer el seu moment de producció, desconeixem el moment i el context de l'arribada de la nostra peça a Empúries. Molt probablement, degué arribar entre finals del segle VI/inicis del V aC, juntament amb algunes de les peces estudiades anteriorment.

¹²⁵ BOCCI PACINI: 1980, p: 88, fig. 11, n° 23, làm. XXXIId.

¹²⁶ FERRAGUTI: 1937, p: 119, fig. 11-12.

¹²⁷ BIZZARRI: 1962, p: 91, fig. 31.

¹²⁸ DE AGOSTINO: 1961, p: 67-68, fig. 8.

¹²⁹ BROWN: 1960, p: 146.

¹³⁰ BROWN: 1960, p: 146-147.

¹³¹ COOK: 1968, p: 338-339.

¹³² COOK: 1968, p: 340-342.

4.5. Bronze amb cap de lleó

Prové d'Empúries on fou localitzat abans de les excavacions oficials del 1908. Fou localitzat en una tomba d'inhumació de la necròpoli El Portitxol. Segons sembla, formaven part del mateix aixovar uns *askoi* jonio-orientals i una tortuga petita de ceràmica vidriada. Actualment, es conserva en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya sense número d'inventari ¹³³ (Làrn. XLII; XLIII, 1).

Representa el cap d'un felí amb la boca oberta en la qual veiem quatre ullals i la llengua a fora. En la mandíbula inferior podem observar uns plecs. Els bigotis són dibuixats a cada costat del nas amb unes línies gravades. Presenta una crinera dividida en dues parts, al darrere de la qual trobem les orelles. La peça s'allarga cap enrere amb una mena de funda i amb un orifici circular en la revora final. La seva funció era la de coronar l'acabament final d'una asta de carro. Tot i que per a A. García y Bellido el seu aire arcaïtzant indica un origen jònic oriental, segons J.M. Blázquez i M. Almagro ¹³⁴, seria una peça de fabricació etrusca.

W.L.L. Brown, en el seu treball sobre lleons etruscs, tracta la nostra peça dins del seu apartat de caps de bronze treballats amb la tècnica del martelleig. Segons ell, no hi ha cap paral·lel proper a Etrúria pel que fa al seu estil, però, en el fons, el tipus de lleó és el mateix que molts de fabricació etrusca, sobretot pel que fa a les orelles, als cabells de la crinera, als doblecs de la mandíbula inferior o a la mida del cap. Per a W.L.L. Brown, es podria tractar d'una peça etrusca, però no hi ha cap raó de pes per a confirmar-ho ¹³⁵.

En el món etrusc, són nombrosos els exemplars semblants i amb la mateixa funció. A més, podem citar un exemplar localitzat a la tomba de Regolini-Galassi (Cerveteri) o bé un altra procedent de Vulci ¹³⁶. A la col·lecció de la Bibliothèque Nationale de París també s'en conserva un de procedència itàlica i datat a inicis del segle V aC ¹³⁷. W.L.L. Brown en dóna uns quants exemples més de característiques semblants, tots fabricats sempre amb la mateixa tècnica del martelleig ¹³⁸.

Però, segons ha apuntat recentment E. De Miro ¹³⁹, la nostra peça presenta unes característiques siciliotes que recorden en especial els canals de teulada del temple dòric de Himera (Sicília). En efecte, aquests canals estan esculpits sobre una pedra calcària i representen els caps d'uns lleons ¹⁴⁰, també amb la boca oberta i la llengua sortint, uns bigotis gravats com en el nostre i una crinera amb un estil semblant. Entre els exemplars citats per W.L.L. Brown, podem destacar-ne un d'etrusc conservat en una col·lecció privada alemanya que també presenta

¹³³ GARCÍA Y BELLIDO: 1940, p: 76. GARCÍA Y BELLIDO: 1948, p: 24, làrn. XXVII.

¹³⁴ BLÁZQUEZ: 1968, p: 201. ALMAGRO: 1968, p: 44, fig. 7.

¹³⁵ BROWN: 1960, p: 100.

¹³⁶ WOYTOWITSCH: 1978, p: 37, n° 330-31, làrn 30c i p: 40, làrn. 8.

¹³⁷ ADAM: 1984, p: 86-87, n° 95.

¹³⁸ BROWN: 1960, p: 98-101.

¹³⁹ DE MIRO: 1990, p: 172.

¹⁴⁰ LANGLOTZ: 1968, p: 281, làrn 77-78-79.

semblances amb els canals del mateix temple dòric de Himera, a més dels del temple de Demèter a Agrigento ¹⁴¹.

Per a completar aquest estudi, podríem citar també el cap de felí procedent de Santa Margalida (Son Marí, Mallorca), conservat en el Museu d'Artà, i del qual desconeixem el context arqueològic. J.M. Gual el relaciona també amb la peça d'Empúries ¹⁴². Aquesta peça de Mallorca presenta uns trets anatòmics més estilitzats i geomètrics, força diferents de la nostra peça, tant pel que fa a la representació de la boca, com a la dels ulls, de la crinera o de les orelles (Làrn. XLIII, 2). Hom li atribueix una influència orientaltzant i la relaciona amb els primers tentejos semites a l'illa. Seria, doncs, uns dels primers testimonis arqueològics que ens documenten l'inici de l'acció semita a Mallorca cap al segle VI aC ¹⁴³.

Uns altres exemplars a tenir en compte són els dos pròtoms de felí procedents de la tomba 17 de la necròpoli de La Joya (Huelva). Tenen la boca oberta i hi veiem quatre ullals i la llengua fora. En la mateixa tomba, s'han localitzat brides i regnes de cavalls que ens confirmen la relació d'aquests tipus de pròtoms amb el carro ¹⁴⁴. Tècnicament, és clara la seva funció d'embellidors de roda a l'extrem final de l'eix del carro. Els orificis que veiem a l'extrem de la peça serveixen per a col·locar-hi uns passadors que ajudaran a evitar el possible desplaçament de la clavilla i, en conseqüència, la caiguda de l'embellidor. Igual que a Empúries, tampoc no és d'estranyar que no s'hagin trobat les rodes, ja que molt probablement varen ser reutilitzades ¹⁴⁵. Segons M. Fernández i R. Olmos, les peces de La Joya són d'influència oriental i trobaríem uns paral·lels molt pròxims en un carro procedent de Salamina (Xipre) així com en els exemplars etruscs esmentats localitzats també juntament amb fragments de peces de carro. Segons E.M. Orta i J.P. Garrido, el tractament dels ulls i de les orelles recorden l'art minorasiàtic oriental del segle VI aC, moment en què situen la producció d'aquesta peça ¹⁴⁶.

A partir del segle VIII aC, els contactes culturals i comercials en tot el Mediterrani comporten l'aparició de peces orientals, sobretot xipriotes i minorasiàtiques, però també levantines i egípcies, en ambients del Mediterrani occidental com ara en els mons etrusc, tartèssic i sud-itàlic. Cal destacar l'important paper jugat pels fenicis, mitjançant el comerç, paper que més tard serà substituït pels grecs ¹⁴⁷. Així, les peces orientaltzants etrusques i les de La Joya es poden relacionar amb l'adopció del carro del Mediterrani oriental, com a fruit d'aquesta influència cultural ¹⁴⁸. La peça d'Empúries recull aquesta tradició mediterrània, però cal ubicar-la en un àmbit més grec. La seva semblança estilística amb els lleons sicilians del temple de Himera, ens fa situar la seva cronologia en un moment molt més tardà. Segons E. De

¹⁴¹ BROWN: 1960, p: 98, nº 1, làrn. XL a, 1,2.

¹⁴² GUAL CERDÓ: 1993, p: 116-117, nº 104.

¹⁴³ GUERRERO AYUSO: 1983, p: 139-145.

¹⁴⁴ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 90-96.

¹⁴⁵ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 90-96.

¹⁴⁶ GARRIDO ROIZ; ORTA GARCÍA: 1978, p: 63-124 i 169-170.

¹⁴⁷ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 135-141.

¹⁴⁸ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 160.

Miro, les importacions procedents de centres sicilians meridionals cap a la Península Ibèrica s'han de situar entre la fi del segle VI i l'inici del V aC. La peça d'Empúries es podria, doncs, situar en aquest moment. Segons E. De Miro, cal també tenir en compte la col·locació de Agrigent i Selinunt com a etapa obligada en la ruta cap a l'extrem occident ¹⁴⁹.

5. Etrúria al segle V aC.

5.1. La situació interna

Al llarg del segle VI aC, s'han anat fent cada cop més manifestes les tensions socials entre camp i ciutat. Cap a finals de segle, aquest conflicte es resol amb un reforçament de la ciutat i el decliu de la vella aristocràcia i amb l'aparició de la figura del tirà ¹⁵⁰. Les ciutats esdevenen el centre de producció i el camp abandona el seu paper de suport econòmic a la ciutat. No és d'estranyar, doncs, un decliu de la producció vinícola que comporta una disminució notable de la producció d'àmfores vinàries ¹⁵¹ i una menor capacitat de contenció d'aquestes respecte a les produccions anteriors ¹⁵². El despoblament de les zones rurals i de les terres de l'interior a favor dels grans centres comercials comporta problemes de subsistència que, segons M. Cristofani ¹⁵³, es resolen amb un transferiment poblacional en àrees extraterritorials. Així, és en aquest moment quan la Campania és més intensament etrusquitzada, quan Etrúria s'estén fins l'àrea padana i quan sorgeixen les colònies de Gènova i Còrsega.

Gràcies a aquest ambient d'expansió poblacional, les ciutats de l'Etrúria septentrional viuen ara el seu moment de creixement econòmic amb l'explotació del seu metall i el de l'illa d'Elba, tenint així una sortida als seus nous problemes de sobrepoblació urbana ¹⁵⁴. Populonia proveeix de ferro el mercat tirrè a través de l'eix Populonia-Alèria i dels *emporia* costaners com ara Pisa i Gènova així com al mercat adriàtic a través de l'àrea padana ¹⁵⁵.

Paral·lelament, en les costes d'Etrúria meridional, especialment a Vulci, s'implanten tallers dedicats a la manufactura del metall que inauguren una producció bronzística de gran importància, centrada sobretot en els recipients per al servei del banquet com ara sítules, gerres (conegudes com a Schnabelkannen), coladors, collerots, bols de vora perlada. Aquestes produccions s'exporten per tota l'àrea tirrena (des de Sicília fins a Alèria, Gènova i els assentaments celtes de la vall del Roine), però també a Europa central i a la costa adriàtica a

¹⁴⁹ DE MIRO: 1990, p: 172-174.

¹⁵⁰ TORELLI: 1981, p: 186.

¹⁵¹ CRISTOFANI: 1983, p: 73.

¹⁵² CRISTOFANI: 1983, p: 42. La producció d'àmfores d'aquest moment correspon al tipus 4 de M. Py, present, com hem vist, en les costes de la Península Ibèrica.

¹⁵³ CRISTOFANI: 1983, p: 72.

¹⁵⁴ TORELLI: 1981, p: 207-210.

¹⁵⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 84-86.

partir del comerç que s'irradia des de la vall padana amb els *emporia* de Spina i Adria ¹⁵⁶. Si a finals del segle VI aC l'exportació de vi disminueix per problemes interns, però també per la difusió de la producció vinícola a la Gàl·lia meridional, constatem com, al mateix temps, s'inicia l'exportació de bens de luxe relacionats amb el consum del vi.

En aquest moment, entre el 530 i el 480 aC, situem altres produccions també relacionades amb un estil de vida urbà i refinat com ara les caixetes d'ivori o d'os procedents de Vulci o de Caere, exportades sobretot cap a les colònies gregues de la Campania i els assentaments púnics de Sardenya des d'on són redistribuïdes cap a Cartago, Malta i Eivissa, però també fins al Mediterrani oriental ¹⁵⁷.

5.2. El comerç etrusc en el Tirrè

És interessant destacar la posició avantatjada de Còrsega en la navegació pel Mediterrani occidental i central. Les seves riqueses naturals, com ara la llenya dels seus boscos, els seus cultius i els seus metalls (ferro, coure, plom argentífer) fan que diversos pobles s'hi interessin. Ja hem vist com, a mitjans del segle VI aC, Aleria fou una colònia focea. A inicis del segle V aC, l'illa és protagonista d'un floriment remarcable segons documenta la riquesa de la necròpoli pre-romana d'Alàlia, on, per primer cop, apareixen importacions etrusques entre d'altres productes de procedència àtica, púnica o ibèrica ¹⁵⁸. Pel que fa a les importacions etrusques, es destaquen les produccions de bronze característiques de Vulci i de Populònia ¹⁵⁹. Grafitis localitzats en la mateixa necròpoli confirmen una presència etrusca a l'illa ¹⁶⁰. A més, la troballa d'escòries de ferro en nivells dels segles V-III aC demostra el treball del ferro a Aleria. Segons J. i L. Jehasse, el renovament industrial de Populonia a finals del segle VI aC comporta el desenvolupament metal·lúrgic de Alèria. Tot i això, mentre Còrsega estigui oberta al comerç àtic i púnic, cal parlar d'un comerç lliure i no dependent únicament d'Etrúria ¹⁶¹. Més endavant, veurem la importància que alguns investigadors atribueixen a l'illa en el comerç de productes àtics en el Mediterrani occidental, més concretament a Empúries.

Amb la disminució de l'exportació vinícola, el comerç etrusc al sud de França disminueix considerablement, tot i que encara trobem algunes àmfores en nivells de mitjans de segle V aC i algunes produccions de bronze característiques d'aquest moment ¹⁶². A inicis del segle V aC, es produeix la fi de l'*oppidum* de Saint-Blaise. Segons B. Bouloumié, la fi de les exportacions etrusques en aquesta factoria i la davallada de les importacions àtiques a Marsella, s'explicaria d'una banda pel proveïment de part d'aquests productes grecs a través

¹⁵⁶ CRISTOFANI: 1983, p: 75.

¹⁵⁷ CRISTOFANI: 1983, p: 76.

¹⁵⁸ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p: 336-342.

¹⁵⁹ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p: 340.

¹⁶⁰ JEHASSE; JEHASSE: 1973, p: 547-576. JEHASSE; JEHASSE: 1979, p: 340-342.

¹⁶¹ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p: 340. JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 378 i 383.

¹⁶² MOREL: 1981, p: 490-493.

d'intermediaris etruscs i, de l'altra, per la pèrdua del monopoli etrusc al Mediterrani occidental, tal com veurem més endavant ¹⁶³.

D'altra banda, des de la segona meitat del segle VII aC, veiem aparèixer en l'ambient centroeuropeu, sobretot en les residències principesques, una sèrie d'importacions mediterrànies, sobretot de bronze i etrusques relacionades amb el consum del vi, com ara *oenochoi* de tipus rodi, trespeus, bols de vora perlada, copes, hídries o coladors ¹⁶⁴. Durant l'època arcaica, aquestes importacions es fan més nombroses i segueixen les produccions etrusques contemporànies com els Schnabelkannen, els *stamnoi* o les sítules. Però la influència mediterrània va més enllà d'aquestes importacions i veiem també una influència en l'art celta com és la imitació de vasos etruscs i un nou repertori iconogràfic d'influència greco-etrusca ¹⁶⁵. En aquest moment, veiem, doncs, desenvolupar-se a centreuropa un intens comerç amb el món itàlic a través de les vall alpines en detriment de l'eix Roine-Rin degut a la pèrdua del mercat tirrè en aquesta zona ¹⁶⁶. Els ports adriàtics d'Adria i de Spina i la colonització de la plana del Po canalitzen el tràfic terrestre entre l'Etrúria meridional i el món mediterrani en general i els celtes d'Europa central. La importància d'aquest mercat en la ruta de l'ambre explica la prosperitat de la metal·lúrgia populoniana i vulcent i l'explosió econòmica de l'Etrúria padana ¹⁶⁷.

Amb la conquesta púnica de Sardenya a finals del segle VI aC, l'illa s'insereix dins l'òrbita comercial cartaginesa, orientada cap al nord d'Àfrica i la Sicília púnica ¹⁶⁸. Cartago reprèn els vells establiments fenicis de l'illa sense provocar cap trasbals econòmic. El comerç amb Etrúria sembla continuar i una mostra de les bones relacions entre els dos pobles són les tauletes escrites en fenici i en etrusc, procedents de Pyrgi, el port de Caere. En aquest sentit, la troballa a Cartago d'una *tessera hospitales* amb una inscripció en etrusc, és una prova més de la relació comercial i d'hospitalitat d'Etrúria amb els mercaders cartaginesos ¹⁶⁹. Segons M. Gras, els productes àtics arriben a Sardenya gràcies als intercanvis etrusco-púnics ¹⁷⁰. D'altra banda, la localització a Nora (Sardenya) de plaquetes d'os treballades procedents d'Etrúria i datades a inicis del segle V aC, confirmen aquesta relació.

5.3. El decliu del segle V aC

Durant el segle V aC, Etrúria pateix una sèrie de cops que marquen el seu decliu. Al 474 aC, els etruscs són vençuts per Hieró de Siracusa en la Batalla de Cumes. La

¹⁶³ BOULOUMIÉ: 1982, p: 89-91.

¹⁶⁴ BOULOUMIÉ: 1992b, p: 196-199. FREY: 1988, p: 11-14.

¹⁶⁵ FREY: 1988, p: 13-16.

¹⁶⁶ FRANKENSTEIN; ROWLANDS: 1988, p: 13-16.

¹⁶⁷ BOULOUMIÉ: 1992b, p: 199. TORELLI: 1981, p: 157. DE MARINIS: 1988, p: 47-54.

¹⁶⁸ LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 148-149.

¹⁶⁹ CRISTOFANI: 1983, p: 66.

¹⁷⁰ GRAS: 1985, p: 228-252.

derrota es tradueix per la presència siracusana a l'illa de Pitècusa, per la fi de l'expansió etrusca en el Tirrè meridional i pel tancament als grecs dels *emporion* de l'Etrúria meridional ¹⁷¹. Uns quants anys més tard, al 453 aC, Siracusa es dirigeix de nou cap a les aigües tirrenes atacant l'illa d'Elba i les costes corses i etrusques ¹⁷².

Etrúria viu ara una fase de decliu polític i econòmic. En les manifestacions artístiques, l'alt nivell qualitatiu i quantitatiu assolit en la producció arcaica decau. Etrúria es replega en si mateixa i tant sols hi penetren alguns aspectes de les innovacions de l'època clàssica grega ¹⁷³. El desenvolupament comercial etrusc a l'Adriàtic septentrional atrau els mercaders atenesos. La relació entre Atenes i Etrúria es tradueix amb la presència de pintors etruscs en els tallers atenesos ¹⁷⁴ i amb una aliança entre els dos pobles per a la conquesta sense èxit de Siracusa al 415-413 aC ¹⁷⁵.

6. La política comercial d'Empúries al segle V aC.

6.1. La ciutat i la seva àrea d'influència

El creixement urbanístic de la Neàpolis és un tret més que denota l'eclosió i l'auge econòmic de la ciutat al segle V aC. Veiem també com Empúries encunya unes primeres monedes fraccionàries i unes altres d'inspirades en els tipus atenesos, amb el cap d'Atena i el mussol característics, substituint així les monedes arcaiques precedents ¹⁷⁶. La seva zona d'influència directa no es limita al seu rerepaís sinó que s'estén fins al Llenguadoc ibèric, fins al riu Hérault. En aquest sentit, hem vist anteriorment la importació de pedra calcària de la regió de Montpel·lier-Nîmes com a mostra d'aquesta relació.

A la cara B del plom etrusco-joni localitzat a Pech-Maho i datat cap al segle V aC, hi trobem una inscripció en joni-arcaic referent a una operació financera relacionada amb la compra d'un *akation* (petita barca) a Emporion. El fet de mencionar-hi un nom ibèric hel·lenitzat ens confirma la participació de la població local ibèrica en certes activitats comercials i marítimes emporitanes. Aquesta inscripció és també una nova il·lustració de la influència d'Empúries en el litoral narbonès. Fins ara, aquest contacte s'havia documentat mitjançant importacions d'àmfores greco-púniques, de vasos ibèrics o de vaixel·la àtica del segle V aC, a més de la influència cultural grega tant en l'arquitectura com en el desenvolupament urbanístic de la ciutat de Pech-Maho ¹⁷⁷. Voldríem recordar la carta comercial d'Empúries mencionada en el capítol

¹⁷¹ CRISTOFANI: 1983, p: 82-84.

¹⁷² CRISTOFANI: 1983, p: 86.

¹⁷³ PALLOTINO: 1984, p: 225-226.

¹⁷⁴ TORELLI: 1981, p: 195.

¹⁷⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 87-88.

¹⁷⁶ SANMARTÍ GREGO: 1990, p: 397.

¹⁷⁷ LEJEUNE; POUILLOUX; SOLIER; 1988, p: 36-59.

anterior com un altre testimoni epigràfic de l'estructuració del comerç emporità en la seva àrea d'influència amb una participació en un mateix pla d'igualtat l'element indígena i el forà ¹⁷⁸.

D'altra banda, l'arribada massiva de ceràmica àtica a Empúries durant tot el segle V aC, sobretot a partir de la seva segona meitat, i l'explotació cerealística dels territoris que l'envolten fan pensar en l'exportació d'aquest cultiu cap a Atenes, cultiu que era un dels motors de l'expansió econòmica d'Empúries en aquest moment ¹⁷⁹. Em sembla interessant recollir unes reflexions de J. Ruiz de Arbulo respecte al comerç del gra i les importacions àtiques. En primer lloc, el mercat del gra és un dels pilars del comerç mediterrani en tota l'antiguitat. El mercader pot jugar amb les diferències de preu segons l'estat de les collites o les situacions bèl·liques en les diferents costes i, sobretot, en aquelles ciutats que, tradicionalment, són deficitàries en cereal. Per tant, no cal imaginar una clientela fixa a l'hora de produir-ne i d'exportar-ne en un punt o altre del Mediterrani. D'altra banda, la ceràmica àtica, per la seva gran qualitat i el seu lligam amb el consum del vi en el banquet simposíac, fa que sigui un producte comercial molt avantatjós ja que és apreciat i acceptat arreu com a mercaderia d'intercanvi. Per tant, si qualsevol mercader, pertanyent a qualsevol ètnia, pot utilitzar la ceràmica àtica com a producte d'intercanvi, aquesta no seria necessàriament el testimoni d'un comerç amb Atenes. Per tots aquests motius, la importació de ceràmica àtica, la influència monetària atenesa i l'exportació cerealística no implica una relació econòmica directa amb Atenes, si bé és possible que una part del gra empordanès acabés en els dipòsits atenesos, a partir d'una xarxa comercial complexa i molt difícil de concretar ¹⁸⁰.

Durant el període Ibèric Ple, la importància d'Empúries com a motor econòmic de la regió es va fent cada cop més important, especialment des de la segon meitat del segle V aC en què documentem un increment de les importacions àtiques, tal com hem vist a Ullastret, i el desenvolupament d'una explotació intensiva de cereal destinada al mercat mediterrani ¹⁸¹.

Les recents excavacions al jaciment empordanès de Mas Castellar de Pontós han documentat la presència d'un hàbitat amb estructures defensives, una vivenda extramurs i restes d'una habitació corresponent a un poblat ibèric destruït a finals del segle V aC. En aquest moment es produeix la destrucció de la muralla i es duu a terme un treball de reompliment i anivellament de totes les depressions produïdes per aquesta destrucció. En aquest reompliment trobem una gran quantitat de ceràmica àtica d'importació (de figures rojes, de vernís negre), àmfores massaliotes i altres productes centre-mediterranis com ara dos fragments informes d'àmfora etrusca ¹⁸². A Mas Castellar de Pontós, aquesta fàscies mediterrània correspon a l'últim quart del segle V aC. Aquests canvis s'han de relacionar amb l'inici del moment d'esplendor i d'expansió del món ibèric entre finals del segle V i inicis del IV aC en què els

¹⁷⁸ GRACIA: 1995, p: 326-328.

¹⁷⁹ SANMARTÍ GREGO: 1990, p: 398. GRACIA: 1995, p: 310-312. GRACIA (en premsa). Agraïm a F. Gracia la possibilitat de consultar aquest article inèdit.

¹⁸⁰ RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 68.

¹⁸¹ MARTÍN: 1987, p: 28. GRACIA: 1995, p: 311-312.

¹⁸² Es conserven en el magatzem de Pontós amb l'inventari MC 533-21 i MC 704-1-16.

assentaments s'especialitzen econòmicament tal com mostraria l'ampliació del camp de sitges de Pontós entre d'altres ¹⁸³. En aquest sentit, cal veure aquestes estructures d'emmagatzematge com a centres aglutinadors d'excedents de la producció cerealística local destinada a l'exportació cap als enclaus grecs del Mediterrani centreoccidental i, probablement, també cap a l'Àtica, a través del paper jugat per Empúries i pels ports de comerç indígenes (com Saiganthe, mencionat en la carta comercial d'Empúries estudiada en el capítol anterior) ¹⁸⁴.

6.2. El comerç grec en la costa est i sud ibèrica

Al llarg del segle V aC, i sobretot a partir de la seva segona meitat i d'inicis del segle IV aC, veiem com elements provinent del comerç grec s'infilten cap a les terres de l'interior peninsular de Catalunya, a través de les rutes del Ter, del Llobregat-Cardener i de l'Ebre-Segre, cap a l'àrea del Maestrat-Baix Aragó, per la conca del Matarranya, i a l'Alta Andalusia. A la comarca d'Osona, els jaciments atribuïbles als segle VI i V aC ens són mal coneguts. Les excavacions són antigues i els jaciments que es troben en curs d'estudi han proporcionat material poc abundant, sovint sense context i mai associat a estructures constructives contemporànies. Tenim la impressió que la iberització fou un fenomen més aviat tardà. Així, els trets característics del Bronze final perduren fins ben entrat els segle V aC, moment en què es començaria a manifestar la influència colonial grega sobre aquestes comunitats. Aquest fet potser es podria atribuir a la dificultat per accedir a la comarca a través del riu Ter i el seu pas per les Guílleries, tot i ser la millor via de comunicació amb la zona costanera. Potser hem de pensar que aquestes terres no oferien cap nou recurs que els colons no trobessin ja en les terres més properes i d'accés més fàcil ¹⁸⁵.

A les comarques del Bages i del Solsonès, els productes d'importació ja es documenten des del segle VI són més nombrosos a partir de la segona meitat del segle V aC. El seu procés d'iberització podria iniciar-se una mica abans que el de la comarca d'Osona gràcies a la ràpida i fàcil comunicació amb la zona costanera que ofereixen els rius Llobregat i Cardener. Així, recursos naturals de la regió, com ara la sal, poden haver representat un objectiu econòmic per als mercaders forans ¹⁸⁶. En aquest sentit, veiem l'arribada d'importacions àtiques al poblat de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat), sobretot a partir de l'últim quart del segle V aC, gràcies a la seva proximitat a la desembocadura del riu Llobregat i a la seva situació geogràfica com a primer refugi segur després de l'Ebre i del Cap de Salou, o després del golf de Roses en la ruta inversa ¹⁸⁷.

¹⁸³ PONS et alii: 1993, p: 321-324. PONS i BRUN: 1993, p: 108.

¹⁸⁴ GRACIA: en premsa.

¹⁸⁵ MOLAS i FONT: 1993, p: 132-135.

¹⁸⁶ MOLAS i FONT: 1993, p: 135.

¹⁸⁷ BARBERÀ; MORRAL; SANMARTÍ: 1977, p: 11. BARBERÀ; SANMARTÍ: 1982, p: 119.

Els testimonis d'un comerç grec en la costa catalana del Penedès-Garraf són ara més nombrosos gràcies als treballs realitzats aquests últims anys en jaciments com Darró (Vilanova i la Geltrú), les Masies de Sant Miquel (Banyeres) o Alorda Park (Calafell), entre d'altres. Tot plegat documenta un gran nucli de població concentrada en aquesta àrea almenys des del segle V aC. Les importacions àtiques d'Alorda Park ens ajuden a situar cronològicament el primer moment d'ocupació del poblat corresponent a la fase de construcció de la muralla entre l'últim quart del segle VI aC i la primera meitat del V aC, però són molt escasses les altres estructures conegudes corresponents a l'Ibèric antic ¹⁸⁸.

Gràcies a la comunicació que ofereixen l'Ebre i el Segre, ja des de la segona fase d'ocupació del poblat dels Vilars (Arbeca, Les Garrigues) (550/525 - 425 aC), es documenten alguns materials de procedència colonial com ara ceràmica grega d'occident i un fragment produït a la Grècia de l'Est. Però no és fins a la seva tercera fase d'ocupació (Vilars III) (425 - 390/375 aC), com a conseqüència d'una important remodelació urbanística, que arriben les importacions àtiques i que la producció local de ceràmica a torn es fa més abundant ¹⁸⁹.

Al segle V aC, s'inicia en l'àrea de l'Ebre una nova fase caracteritzada per l'aparició de poblats fortificats, instal·lats en elevacions pròximes al mar i seguint uns patrons urbanístics preestablerts. Com a cultura material, en aquest moment trobem una presència força abundant de ceràmica a torn de producció ibèrica, l'ús comú del ferro i sobretot les primeres importacions àtiques ¹⁹⁰. Aquest és el cas de jaciments com La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) on, en la seva segona fase d'ocupació iniciada a finals del segle VaC, s'han documentat ceràmiques àtiques de figures rojes amb una datació que oscil·la entre el final d'aquest segle i el primer quart del següent ¹⁹¹.

En els poblats de l'interior del Baix Ebre també es documenten una sèrie d'importacions àtiques com al Coll del Moro de la Serra d'Almors, al Coll del Moro de Gandesa, als Castellans, a Les Ombries o a Sant Antoni de Calaceit, datades entre l'últim terç del segle V i inicis del IV aC ¹⁹². Cal destacar també les importacions àtiques del Puig de Benicarló amb una cronologia que abraça tot el segle V aC ¹⁹³ i, en especial, el *kylix* del Pintor de Pentesilea del primer quart d'aquest segle de qui s'han localitzat altres produccions en la mateixa Empúries i a Alèria ¹⁹⁴. És en aquest mateix context que hem de situar les diverses àmfores massaliotes recollides al llarg de la costa valenciana, com ara a El Saler (del segle VaC), a Castelló (datada entre el 450 i el 400 aC), a Cullera (semblant a la peça de Castelló), a Xàbia (d'entre els segles VI i IV aC) i a Dènia (de la primera meitat de segle V aC) ¹⁹⁵.

¹⁸⁸ ALAMINOS et alii: 1991, p: 282-283. POU; SANMARTÍ; SANTACANA: 1993, p: 185-187.

¹⁸⁹ GARCÉS et alii: 1993, p: 45.

¹⁹⁰ SANMARTÍ GREGO: 1987, p: 73-74. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 229-230.

¹⁹¹ GRACIA; MUNILLA; PALLARÈS: 1988, p: 42-45.

¹⁹² SANMARTÍ: 1975, p: 94-119. RAFEL; BLASCO: 1991, p: 293-301.

¹⁹³ SANMARTÍ: 1976, p: 219-228.

¹⁹⁴ GUSI; SANMARTÍ: 1976, p: 205-218, sobretot p: 214.

¹⁹⁵ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 321-322 i p: 324.

Pel que fa als productes intercanviats, tot fa pensar que la població indígena peninsular disposaria d'un excedent cerealístic com a base dels intercanvis comercials amb els grecs almenys des de mitjans del segle V, i potser ja des del segle VI aC. En aquest sentit, els tres edificis singulars de La Moleta del Remei datats entre finals del segle V i inicis del III aC, així com altres estructures destinades també a l'emmagatzematge de cereals localitzats a La Balaguera (Castelló), a Torre Foios (Castelló), a l'Illeta dels Banyets (Alacant) o a El Amarejo (Albacete) i, tal com hem vist, els mateixos camps de sitges empordanesos, serien els testimonis d'una estructura econòmico-comercial d'explotació intensiva del territori amb la finalitat d'obtenir un excedent agrícola destinat a l'intercanvi comercial. En aquest sentit, la política comercial d'Empúries, sobretot a partir de la segona meitat del segle V aC, se centraria en l'estimulació de la producció cerealística en les seves àrees d'influència econòmica i en l'organització d'aquest conjunt d'excedents per a carregar els vaixells destinats a diversos punts del Mediterrani central i, molt possiblement, també a l'Àtica ¹⁹⁶.

A partir de mitjans del segle V aC, veiem també l'arribada d'importacions àtiques a la zona andalusa. A Màlaga, en la seva primera fase púnica (fase IIA) es constata l'arribada d'aquestes importacions, sobretot copes i bols de vernís negre molt estandaritzats, especialment entre el 430 i el 400 aC. Veiem com aquestes importacions es documenten també en terres de l'interior, més concretament en la zona d'Antequera, fruit d'unes relacions que recorden les d'Empúries amb els seu rerepaís ¹⁹⁷. En tota l'Andalusia oriental i al llarg de les rutes que penetren cap a l'interior del país en busca de les riqueses mineres, trobem unes importacions gregues com a testimoni de l'interès comercial que desperten aquestes terres entre els grecs ¹⁹⁸. Però no hem d'oblidar que aquesta influència grega va més enllà de la simple aparició de productes importats i que es reflecteix també en altres àmbits com la societat, la religió, la iconografia i la plàstica ¹⁹⁹. Segons E. Sanmartí, la ceràmica àtica de l'Andalusia atlàntica i la presència d'àmfores comercials d'origen andalús occidental a Empúries són noves proves del paper d'intermediari que juga la colònia grega entre les regions meridionals de la Península Ibèrica i Atenes ²⁰⁰.

6.3. La relació d'Empúries amb el Mediterrani central

Si estudiem de prop les importacions àtiques que arriben a Empúries, ens adonem de la seva semblança amb les que hom ha localitzat a Alèria. Segons J. i L. Jehasse, entre el 500 i el 425 aC, Alèria i la Península Ibèrica tenen 28 pintors àtics en comú, sobre els 40 identificats a Alèria ²⁰¹. Peces atribuïdes als Pintors de Brussel·les R330, al Pintor de

¹⁹⁶ GRACIA: en premsa.

¹⁹⁷ GRAN-AYMERICH: 1988, p: 212.

¹⁹⁸ OLMOS: 1982, p: 405-406. ROUILLARD: 1982, p: 424-425.

¹⁹⁹ ALMAGRO-GORBEA: 1982, p: 435-438.

²⁰⁰ SANMARTÍ GREGO: 1990, p: 398.

²⁰¹ JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 328.

Koropi, al d'Eretria o al de Pentesilea s'han documentat en els dos indrets. Cal dir també que, al segle V aC, Massàlia viu un període de decadència comercial. Els seus nivells estratigràfics manifesten una disminució considerable de les importacions àtiques. Jaciments llenguadocians com La Monédière, Montlaurès o Pech-Maho compten amb àtiques que podem relacionar amb les de Alèria i Empúries. Per tot plegat, hom defensa l'existència d'un circuit comercial emporità independent de Marsella i lligat a relacions comercials establertes amb Alèria ²⁰². En aquest sentit, segons J.J. Jully, a Etrúria trobem peces àtiques atribuïdes als mateixos pintors que es donen a Alèria i a Empúries i, per tant, podríem pensar que el mateix circuit que proveïa l'Etrúria tirrena estava en part lligat al circuit comercial Alèria/Empúries ²⁰³.

Tot i això, segons J. i L. Jehasse, la ceràmica àtica de la necròpoli pre-romana d'Aleria no presenta el mateix caràcter luxuós i d'ostentació funerària que la localitzada a Etrúria sinó que hauríem de relacionar-la amb les formes de les importacions àtiques documentades a la Península Ibèrica, tant a Empúries com al Llevant i sud peninsular. Pel que fa a les decoracions, si bé a Alèria no trobem masses representacions mitològiques i és Dionís l'únic déu reproduït, a la Península Ibèrica hi trobem representat tot el panteó grec. Hom interpreta aquest contrast com un interès diferent dels compradors locals corresponents ²⁰⁴.

Segons el nostre parer i tal com hem apuntat anteriorment, es fa força difícil definir quin és el camí que han seguit els productes àtics arribats a Empúries. Tal com veurem més endavant, el progressiu auge comercial d'Eivissa sobretot des de finals del segle V aC fa que també haguem de considerar els mercaders púnics com a possibles portadors de la vaixel·la àtica tal com documenta el peci del Sec ²⁰⁵. En aquest sentit, veiem com a partir del segon quart del segle V aC, les produccions massaliotes d'Empúries disminueixen, fet que s'explica per una progressiva relació amb el món púnic d'Eivissa i del sud peninsular ²⁰⁶. Les rutes comercials mediterrànies són, doncs, fruit de relacions i d'interessos econòmics molt complexos. Per tant, ara per ara, sols podem constatar en terres ibèriques la presència d'una influència econòmica i cultural procedent de pobles del Mediterrani centro-oriental gràcies al paper d'intermediari jugat per Empúries. De cara al futur, ens sembla important aprofundir en la identificació dels habitants d'Alèria (eren grecs, etruscs o corsos impregnats d'una aculturació tirrènica ?) així com en les seves activitats comercials en el Mediterrani centreoccidental ²⁰⁷.

²⁰² JULLY: 1973, p: 261 i sgs. RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 35.

²⁰³ JULLY: 1973, p: 261 i sgs.

²⁰⁴ JEHASSE; JEHASSE: 1973, p: 53-54. JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 382.

²⁰⁵ ARRIBAS; CARDÁ; DE HOZ; TRIAS:1987.

²⁰⁶ GRACIA: 1995, p: 303. SANMARTÍ; CASTANYER; TREMOLEDA: 1990, p: 166 i 168. SANMARTÍ: 1990, p: 397.

²⁰⁷ JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 383.

7. El paper de l'Eivissa púnica al segle V aC

7.1. La situació interna

Ja hem vist anteriorment com l'arqueologia denota una sèrie de novetats en el món funerari eivissenc com és la generalització de la inhumació, uns nous tipus d'enterraments i l'aparició d'objectes característics d'ambients cartaginesos (closques d'ous d'estructura, pebeters, màscares, amulets, joies, objecte de pasta de vidre colorejada), tot plegat amb correspondències tipològiques a Cartago i al Mediterrani central ²⁰⁸. En la producció artesanal, veiem com Eivissa assimila formes i estils típics de l'àrea del Mediterrani central. Així, constatem unes produccions ebusitanes que no trobem en les altres zones fenícies d'occident i que semblen influenciades de formes púniques centro-mediterrànies, com és el cas de les àmfores PE-11 i PE-12 ²⁰⁹ i d'algunes formes ceràmiques com les gerres de tipus Eb5, Eb12, Eb16, Eb61, Eb65 ²¹⁰.

A finals del segle VI aC, entra en funcionament el santuari d'Illa Plana a la Badia d'Eivissa tot i que anteriorment ja seria un lloc sacre relacionat amb la fundació de l'assentament. En aquest moment, l'arqueologia denota la presència d'un *bothros*, estructura lligada a la presència d'un santuari, així com una estandarització dels exvots i l'exclusivitat d'aquests a Illa Plana ²¹¹. Segons E. Hachuel i V. Marí, la fundació del santuari durant el període cartaginès recull la tradició sagrada anterior i representa de nou el primer enclau d'Eivissa en el procés de colonització cartaginesa ²¹².

Tot aquests canvis a més d'un creixement del cementiri de Puig des Molins, tant en extensió com en nombre de sepultures, fan pensar en l'arribada de nous contingents de població que s'unirien a la primitiva colònia. Segons B. Costa i J.H. Fernández, a finals del segle VI aC, el territori de Cartago és més aviat reduït i no ultrapassa el Cap Bon. La colonització de territoris com l'illa d'Eivissa seria una manera d'alleugerir la pressió demogràfica ²¹³.

L'augment demogràfic del segle V aC comporta un augment de la producció i permet un canvi en el model econòmic de l'illa. De ser un centre redistribuïdor, Eivissa esdevé un centre productor i exportador dels seus propis recursos, sense deixar de ser un important port de comerç on arriben importacions de procedències llunyanes, importacions que tant són emmagatzemades per al consum intern de l'illa, com exportades cap al litoral ibèric ²¹⁴.

²⁰⁸ WAGNER: 1994, p: 13.

²⁰⁹ RAMON: 1991, p: 143 i 145. RAMON: 1995, p: 282.

²¹⁰ RAMON: 1981, p: 166-169.

²¹¹ HACHUEL; MARÍ: 1988, p: 60-63.

²¹² HACHUEL; MARÍ: 1988, p: 71-72.

²¹³ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 334.

²¹⁴ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 335.

Des de la segona meitat del segle VI aC, es comença a explotar el territori fèrtil al voltant de la ciutat. Però des de la segona meitat del segle V aC, tenim documentada l'ocupació de tota l'illa mitjançant l'establiment d'un bon nombre d'assentaments que, al llarg del segle IV aC, ocuparan tot el territori rural eivissenc. Aquesta gradual ocupació de l'illa s'ha d'interpretar com la voluntat d'iniciar una explotació agrícola i ramadera i de col·locar els nousvinguts a l'illa. Cal dir que aquest moviment es veu afavorit per la inexistència d'una població indígena a qui enfrontar-se ²¹⁵.

Podem dir que al llarg del segle V aC, Eivissa va consolidant l'estructura urbana establerta anteriorment, definint la definitiva ubicació topogràfica dels seus principals elements: la població s'estableix a l'acròpolis, als seus peus trobem el port i una àrea comercial, els nous enterraments cartaginesos de la part baixa del Puig des Molins envaeixen l'antic cementiri fenici, el barri artesanal de terrissaires se situa extramurs i el santuari d'Illa Plana es desenvolupa a l'illot del centre de la Badia ²¹⁶.

7.2. El comerç marítim

Des de la reducció del comerç fenici al segon quart del segle VI fins a l'auge comercial eivissenc de finals del segle V aC, la presència de materials ebusitans en les costes peninsulars és més aviat escassa. Recentment, hom ha localitzat àmfores de producció ebusitana dels tipus PE-11 i PE-12 (T-1.3.1.2.) en indrets com les Balears, Empúries o el jaciment castellonenc de Torre la Sal ²¹⁷. No és fins a la segona meitat del segle V i el primer terç del IV aC quan les àmfores ebusitanes PE-13 (T-1.3.2.3.), successores de les PE-12, són més abundants en indrets extrainsulars com ara Empúries, Mallorca i Menorca, Ullastret, però també en jaciments més meridionals com el Puig de la Nau de Benicarló (Castelló), Alorda Park (Baix Penedès) ²¹⁸ o la Penya del Moro de Sant Just Desvern ²¹⁹ com a testimonis d'un comerç ebusità amb el litoral ibèric i amb Empúries ²²⁰. En aquest sentit, constatem com Empúries és oberta a l'entrada de ceràmica púnica i, especialment, a les àmfores, ja siguin ebusitanes, com sud-ibèriques, tal com evidencia el registre arqueològic especialment a partir de finals del segle VI aC, i a les produccions del Mediterrani central a partir del segle IV aC ²²¹.

Des de finals del segle VI aC tenim documentat a l'illa de Mallorca un primer contacte comercial entre els mercaders ebusitans i la població indígena, com és l'àmfora PE-11 del poblat de Sa Morisca (Santa Ponça) o altres elements de vaixel·la ebusitana trobats a Sa

²¹⁵ GÓMEZ BELLARD: 1986, p: 187. COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 336.

²¹⁶ COSTA, FERNÁNDEZ: 1992, p: 335-336.

²¹⁷ RAMON: 1991, p: 144. RAMON: 1995, p: 36-64.

²¹⁸ RAMON: 1991, p: 146-147. RAMON: 1995, p: 36-47.

²¹⁹ BARBERÀ; SANMARTÍ: 1982, p: 24.

²²⁰ SANMARTÍ et alii: 1995, p: 46.

²²¹ RAMON: 1995, p: 36-39.

Carrotja i a Son Forners de Montuïri ²²². Els ebusitans els serveixen d'intermediaris amb altres mercats del Mediterrani, tal com mostren les àmfores vinàries massaliotes de mitjans de segle V aC localitzades a Na Guardis i en el port de Palma. En aquesta fase precolonial dels segles VI/V aC, arriben als poblats indígenes de Mallorca una sèrie d'estatuetes procedents de tallers grecs del Peloponès, de l'Àtica i de la Magna Grècia que representen divinitats d'origen grec. Cal interpretar aquestes troballes com un nou testimoni del paper d'intermediari i de redistribuïdor de mercaderies pròpies i alienes exercit pels comerciants púnics ²²³. És durant aquests primers contactes ocasionals amb la població talaiòtica que hem de situar les primeres lleves de mercenaris balears per a formar part de l'exèrcit cartaginès ²²⁴.

E. De Miro ha constatat una influència siciliota a la Península Ibèrica en algunes produccions de terracota i de bronze, com serien el centaure de Rollos (Murcia), el sàtir del LLano de la Consolación o el bronze amb cap de lleó d'Empúries que hem estudiat ²²⁵. Així mateix, la presència en la costa emporitana de monedes magno-gregues i siciliotes datades a inicis del segle V aC fa pensar que el suposat comerç amb Atenes es podria efectuar a través de les colònies de l'estret de Messina i a través del món púnic. Cal destacar també l'estret paral·lelisme entre els aixovars funeraris i certes produccions presents en necròpolis tardoarcaiques agrigntines, selinuntines i emporitanes ²²⁶. En aquest sentit, podem destacar les influències magnogregues i siciliotes en les terracotes de producció eivissenca a partir del segle V i sobretot al segle IV aC. Tot i això, les influències gregues en les produccions eivissenques i les importacions gregues que arriben a Eivissa a partir del segle VI aC també s'han de relacionar amb l'àrea d'influència cartaginesa i amb les ciutats gregues de Sicília i de la Magna Grècia ²²⁷.

8. Les importacions etrusques del segle V aC en el seu probable context històric

Des de finals del segle VI aC, el buccherò nero deixa de ser, doncs, el fòssil director del comerç etrusc com a conseqüència d'una reorientació, social, econòmica i comercial d'Etrúria. Al llarg del segle V aC, en les terres peninsulars tant sols documentem restes d'un mateix tipus d'àmfora vinària i unes produccions de bronze pròpies de l'estil de vida urbà que caracteritza Etrúria en aquest moment. A més de les peces de bronze localitzades a l'Empordà, en podem citar algunes altres de tipus etrusc trobades al País Valencià i datades al segle V aC, com el canelobre dels Ebols (L'Alcúdia, València), un possible cremaperfums al Villar del Arzobispo i un penjoll al Castillarejo de Penyaraja ²²⁸. Així mateix, s'han localitzat

²²² RAMON: 1995, p: 58-64.

²²³ GUERRERO AYUSO: 1985, p: 66-68.

²²⁴ GUERRERO AYUSO: 1985, p: 83.

²²⁵ DE MIRO: 1990, p: 172.

²²⁶ DE MIRO: 1990, p: 174-175.

²²⁷ ALMAGRO GORBEA: 1980, p: 313. TARRADELL; FONT: 1975, p: 139-144.

²²⁸ ARANEGUI: 1985, p: 195.

una sèrie de gerres de bronze a Alcurrucen (Córdoba), al mirador de Rolando (Granada), a Escuera (Alacant) i a Segóbriga de producció vulcent i amb paral·lels localitzats a la planura padana, a la Campània i a la necròpoli de Alèria (Còrsega) ²²⁹. Igualment, hom ha localitzat una figureta de bronze a Son Reus (Mallorca) que hom atribueix a algun taller etrusco-campà ²³⁰.

Hem vist també com, des de finals del segle VI i al llarg del V aC, Empúries estableix lligams amb el Mediterrani central per mitjà de Còrsega tal com denoten l'arribada de produccions ceràmiques àtiques de figures rojes. Així mateix, la localització a Alèria d'àmfores etrusques de tipus 4A de M. Py semblants a les d'Ullastret i Roses podrien confirmar aquest eix comercial Empúries-Aleria. D'altra banda, Empúries intensifica les seves relacions amb tot el territori ibèric, sobretot a partir de mitjans/finals del segle V aC, segons documenta l'abundant presència d'importacions àtiques a partir d'aquest moment en molts dels jaciments ibèrics de l'Empordà, de la costa meridional catalana, del Llevant i del sud peninsular. Per tant, podríem creure que, tal com s'esdevé al nord-est peninsular, Empúries seria la introductora dels productes etruscs del segle V ac a la Península Ibèrica, fins i tot dels objectes de bronze del Llevant i sud peninsular. Segons A Fernández, C. Gómez i A. Ribera, les àmfores etrusques procedents de la costa valenciana també arribarien per aquest mateix camí ²³¹.

Però, tal com afirmen diversos autors ²³², cal considerar la hipòtesi d'una mediació púnica per alguns productes etruscs, sobretot del Llevant i sud peninsular. Tot i que els testimonis d'un comerç ebusità en aquestes costes durant el segle V aC siguin molt escassos, no hem d'oblidar la posició estratègica de l'illa ni el seu paper d'intermediari entre el Mediterrani central i l'occidental al segle VI aC. Creiem que aquesta falta de documentació pot ser deguda a un coneixement insuficient sobre la presència comercial ebusitana a les costes peninsulars entre finals del segle VI i finals del V aC ²³³.

La producció local d'objectes de bronze d'influència etrusca i mediterrània iniciada en el segle anterior, bàsicament en l'àrea de l'Ebre ²³⁴, segueix desenvolupant-se a finals del segle VI i durant tot el segle V aC, tal com denoten certs elements de la panòpia defensiva ²³⁵ i de l'aixovar personal (cadenes i penjolls) ²³⁶ de jaciments com Mas de Mussols, La Oriola, Can Canyís o Mianes. En referència a la producció etrusca de bols de vora perlada, trobem unes produccions ibèriques que semblen tenir una relació directa amb aquests recipients etruscs, localitzats també, a més d'Itàlia, al Llenguadoc i a la Provença. Es tracta d'uns bols de boca plana de bronze procedents del Coll del Moro de la Serra d'Almors (Ribera d'Ebre) i de

²²⁹ MARZOLI: 1991, p: 215-224.

²³⁰ GUAL CERDÓ: 1993, p: 109, nº 91.

²³¹ FERNÁNDEZ: GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 330.

²³² FERNÁNDEZ: GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 330. MARZOLI: 1991, p: 218.

²³³ RAMON: 1991, p: 424.

²³⁴ MALUQUER: 1986, p: 208.

²³⁵ MUNILLA: 1991, p: 108-122.

²³⁶ MUNILLA: 1991, p: 128-154.

Granja Soley (Vallès Occidental), datats, segons el context arqueològic entre mitjans del segle VI i inicis del V aC ²³⁷.

Igualment, és en aquest moment quan hem de situar l'arribada a la Península Ibèrica d'algunes armes de procedència itàlica, entre les quals podem destacar el *kopis* que donarà lloc a la coneguda falcata ibèrica. L'origen d'aquesta arma ha estat objecte de nombroses discussions. F. Quesada Sanz, en un estudi recent, creu que cal situar el seu nucli originari en la costa balcànica de l'Adriàtic des d'on s'estén cap al Picè, Etrúria i Aleria. En la primera meitat del segle V aC, el *kopis* arriba a la Península Ibèrica on els íbers l'adopten i la transformen, convertint-la entorn al segle IV aC en la seva arma més característica. Segons aquest mateix autor, probablement, els mercenari ibèrics van conèixer l'arma en les guerres de Sicília, sense descartar la possibilitat del paper dels etruscs en la transmissió d'aquesta arma ²³⁸. Nosaltres voldríem insistir de nou en un possible paper d'intermediari jugat per Aleria, tal com hem documentat per a altres peces de procedència itàlica.

Hem constatat, doncs, com les influències mediterrànies i itàliques en la cultura material de la Península Ibèrica són múltiples i complexes. No hem de veure aquestes relacions del segle V aC fruit d'unes rutes de comerç precises i estrictes, sinó com un complex encreuament de contactes, interessos i influències, i que és sovint difícil de definir fins i tot la nacionalitat del mercader que arriba a les nostres costes ²³⁹, tal i com apuntàvem anteriorment referint-nos al comerç del gra en el Mediterrani. De cara a les futures investigacions creiem important aprofundir sobre la importància del comerç ebusità en les nostres costes així com en el paper d'intermediari que podria jugar Alèria en els intercanvis comercials d'aquest moment.

²³⁷ MUNILLA: 1991, p: 136-139.

²³⁸ QUESADA SANZ: 1991, p: 475-521.

²³⁹ GRACIA: 1995, p: 302.